

MEDIAEVALIA

2016

КН. 8

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

MEDIAEVALIA

год. VI

2016

кн. 8

Mediaevalia

Списание на катедрата по "Стара история, тракология и средновековна история"

Главен редактор: проф. дин Красимира Гагова

Адрес за кореспонденция: editorial@mediaevalia.eu

Съдържание

Лъчезар Ценов Ромейският „рицар“ в миниатюрите на Мадридския ръкопис на историята на Йоан Скилица 5

Георги Димов Войната в италианските земи през късното Средновековие: кондотиерите 30

Калин Йорданов Загадъчната колекция от Константинополски реликви на Робер дьо Клари... ..46

Георги Димов Преосмисляне ролята на средновековния град в българските земи през XI–XII век (под византийско владичество)... .. 53

Красимира Гагова Целувката в ритуала на императорската коронация през Средновековието... .. 75

Ромейският „рицар“ в миниатюрите на Мадридския ръкопис на историята на Йоан Скилица

Лъчезар Цепов

Без съмнение, снабденият с пълно защитно и нападателно въоръжение конник е най-емблематичният образ на Европейското средновековие. За това има много предпоставки, но основната причина е една. За цели хиляда години от VI в. до XVI в. той е най-ефективната бойна единица в постоянно воюващата Европа. Ролята му на бойното поле е толкова решаваща, че на Запад от XI в. насетне тази професионална група излиза извън тесните военни граници и прераства в обществено съсловие, идентифициращо се с управляващата класа. Рицарството хвърля своята сянка над много аспекти от живота в средновековния Запад, но никога не губи своята първична военна функция. Когато през XVI в. монополът му над победите на бойното поле е унищожен, с него изчезва и самото съсловие.

На изток, във византийския свят, тежковъоръженият конник не излиза извън своята професионална рамка. Безспорно ценен и уважаван, изнасящ на плещите си тежестта на сраженията, той в своята маса остава професионален войник. В йерархизираното и бюрократизирано ромейско общество, за разлика от Западна Европа, никога благородникът не се идентифицира основно с функцията си на индивидуален воин. Известно изключение от правилото е император Мануил II, който за разлика от дядо си показва на преминаващите кръстоносци не съкровищницата си, а дългото си и тежко копие и чиито безразсъдни индивидуални включвания по време на сражение свидетелстват за манталитет твърде близък до рицарския. Кръстоносната литература хвърля сянка върху ромейския воин и като че ли днес масово сме приели презирания и неверен образ на „гърка предател“, страхлив и негоден за открито сражение, противопоставен на смелия и доблестен западен рицар. Колапсът на византийската империя по време на династията на Ангелите и последвалото превземане на Константинопол изтриват от съзнанието ни военните начинания на Комнините, когато ромейският воин се сражава и по-често побеждава многобройни врагове на бойните полета от Сирия до Южна Италия.

Какво представлява, как изглежда и как се сражава ромейският тежковъоръжен конник през

XII в. са основните въпроси, които си задаваме с настоящата статия. За наше щастие до нас са достигнали иконографски изображения, които ни дават възможност за отговори, още по-впечатляващи в днешния свят на доминираща визуална култура. Петстотин седемдесетте и четири миниатюри от Мадридския ръкопис на историята на Скилица съдържат безценна информация за много области от живота и културата на средновековна Византия, но безспорно тяхната основна тема е войната, а главен герой е снабденият с пълно защитно и нападателно въоръжение конник.

Самата история е написана в края на XI в. след управлението на император Исаак Комнин и обхваща периода от 857 до 1057 г. Ръкописът, съхраняван в Мадридската библиотека е датиран в периода между XII и началото на XIII в. Част от миниатюрите вероятно са направени в Константинопол, а друга част в норманска Сицилия¹.

Темите на илюстрациите са предварително определени, защото се рисуват върху нарочно оставени празни места в текста, които са неравномерно разпределени. Някои страници нямат илюстрации, някои имат по една, две или три. Миниатюристите са гръцкоговорящи и четящи, за което освен ориентацията в сюжета на гръцкия текст, говори и наличието на обяснителни надписи на гръцки около някои изображения.

Интерпретацията на миниатюрите крие доста капани. Първият е изкушението да гледаме на тях като снимки от средновековен репортаж. Те не са такива, а са сложни политически и културни конструкции, носещи конкретни послания. Според Елена Бок основното им политическо послание в противовес на текста е да представят византийските императори като слаби, уязвими фигури, понижавайки техния статус.² Не трябва да се забравя, че ръкописът е крос-медия адаптация. Всеки от художниците чете и интерпретира текстовете, подбирайки образи, отговарящи на неговите цели, индивидуален вкус и предпочитания. Миниатюрите не са артефакти от археологически разкопки. Ние не можем да пипнем изображения шлем, да проверим от какво и как е направен. Можем единствено да правим по-добре или по-зле обосновани предположения.

1

Willhite, David, "The Madrid Skylitzes" (2015). Department of History. Paper 19.
<http://scholarlycommons.obu.edu/history/19>

². Elena N. Boeck, *Imagining the Byzantine Past: The Perception of History in the Illustrated Manuscripts of Skylitzes and Manasses*, Cambridge 2015

Основният въпрос при историческата интерпретация на илюстрациите е до каква степен и в кои елементи представените обекти и хора, с тяхното облекло, въоръжение и композиционна структура отразяват реалността от XII в. и каква част от тях са заимствани форми от по-стари, достъпни образци. Както е добре известно, използването на архаични на съвременността елементи във византийската култура се възприема като знак за авторитет и ерудиция. Можем да предположим, че илюстраторите могат да използват по-ранни модели и за да подчертаят факта, че описваните действия се развиват в миналото.

Възможно ли е изобщо да отличим архаични от съвременни форми в миниатюрите? Що се отнася до типологията и произхода на отделните елементи във въоръжението, което е една от засегнатите теми, това е не само много трудно, до известна степен произволно, но и донякъде безсмислено. Типовете защитно и нападателно оръжие остават константни за период от няколко хиляди години като формите се менят не само в резултат от съответните военни предизвикателства, но и от взаимодействието със съседни народи, копирането и адаптирането на чужди модели, както и на търговски обмен. Отделно един и същ тип въоръжение може да се срещне в култури, значително отдалечени във времето и пространството. Така конусовидният железен шлем, масово изобразяван в Западна Европа в периода от IX до XIII век се среща още в скитски военни изображения от IV в. пр. Хр.

Докато отделните елементи от въоръжението, бойните похвати и техники трудно могат да бъдат поставени в определено време и култура, то тяхната съвкупност придава характерен облик на епохата и съответната цивилизация. Европейският рицар от втората половина на XII в. не притежава характерно единствено за него защитно и нападателно въоръжение. Комбинацията от конусовиден шлем, плетена желязна качулка, дълга плетена ризница с ръкави, двуостър прав меч, съчетано със специфичната техника на конна атака с копие под мишница, придава уникалност на този образ, фиксирайки го във времето и пространството. Изясняването на тази правдоподобна комбинация от елементи, свързани с тежковъоръженият конник и разкриването на нейното многообразие е основен предмет на настоящата статия.

Това, което прави миниатюрите още по-ценни за нас е фактът, че са дело на различни майстори и вместо индивидуалния вкус и предпочитания на един артист те пресъздават различни гледни точки и решения за илюстриране на исторически текст, в който доминират

повтаряем тип събития. Това намалява субективния фактор при интерпретацията на събитията и позволява да се оформи модел, който до голяма степен да кореспондира с историческата реалност на XII в.

По всеобщо мнение илюстрациите вероятно са дело на трима основни художници, подпомагани вероятно от неустановен брой помощници, чираци, или продължители. Тази категоризация не е безспорна, защото някои миниатюри, като например fol 98-99 и 148-149 се различават стилистично, поне според мен, от другите композиционни и стилистични модели. Приемаме, че основните миниатюристи са трима и ще ги наричаме за краткост съответно А, В и С.

Художник А илюстрира листове 9-87 и вероятно от 227-234, макар че те биха могли да са дело на чирак. Като цяло той има предпочитания към по-старомодни типове въоръжение, което може да се обясни и с факта, че той илюстрира най-отдалечените във времето събития.³

Художник В и евентуално негови чираци илюстрират листове 96-156 и вероятно 203-218. Изображенията от фолия 200г.-2012 г-v си приличат стилистично и може би са дело на чирак. Като цяло този миниатюрист обръща по-малко внимание на детайлите като при конните сражения използва ясно разпознаваем шаблон, на който ще се спрем по-нататък.

Художник С илюстрира fol.157-186 и 219-226. За разлика от художник В, той предпочита в композициите сцени на двубои, както между конници, така и между пехотинци.

Още в началото ще направим уговорката, че за жалост на националните историци, миниатюристите не правят разлика между отделните християнски, към момента на илюстрирането, народи, въввлечени в описаните схватки с Византийската империя. Българи, лангобарди и ромеи са изобразени със сходно въоръжение и боен строй и всеки непредубеден опит за народностна интерпретация на миниатюрите ще се сблъска с доста вътрешни противоречия. Затова ще използваме прилагателните *ромейски* и *византийски*, когато говорим за нашия обект на изследване, като употребяваме това понятие в неговия по-широк културен, а не политически ареал.

Със сигурност единствено арабите имат характерни визуални характеристики. Това разграничаване е спорадично, като по-значимо е при художник В. Основната отлика е при покритията за глава. При художник А, който като цяло не ги отличава, това са островърхи

---

³ Ada Bruhn Hoffmeyer, MILITARY EQUIPMENT IN THE BYZANTINE MANUSCRIPT OF SCYLITZES IN BIBLIOTECA NACIONAL IN MADRID, Gladius, V (1966), p.43

шлемове, с малки знаменца на върха. (фиг.1) Следващият миниатюрист ги изобразява с тюрбани и широки облекла (фиг.2)

Фиг.1, Художник А, fol. 054v

Фиг 2, Художник В, fol. 113v

Ясно разпознаваемите арабски конници излизат извън настоящия преглед.

Войната е нашият топос и затова ще фокусираме вниманието си само върху сцените на кавалерийски сражения, като първоначално разгледаме ромейските конници, с тяхното въоръжение и специфична бойна техника. След това ще проследим как действат в група като през цялото време ще се опитваме да разберем какви са тези воители и доколко и каква е тяхната връзка с действителността.

1. Защитно въоръжение

Снабденият с пълно защитно и нападателно въоръжение конник е основен герой в миниатюрите на Мадридския ръкопис. Сцените на сражения без негово участие са рядкост и обикновено са около някоя крепост, където, разбира се, той пак вероятно присъства, но без своя кон. За да го причислим към тази група той трябва да притежава шлем, броня, както и в повечето случаи и щит. Хофмайер забелязва и наличието на наколенници при художник А.⁴ При внимателен поглед в посочените от нея илюстрации изглежда, че става дума по-скоро за високи ботуши тип „Уелингтън“⁵

Пресъздадените образци на защитно и нападателно въоръжение са изключително

⁴ Ibidem, p. 46

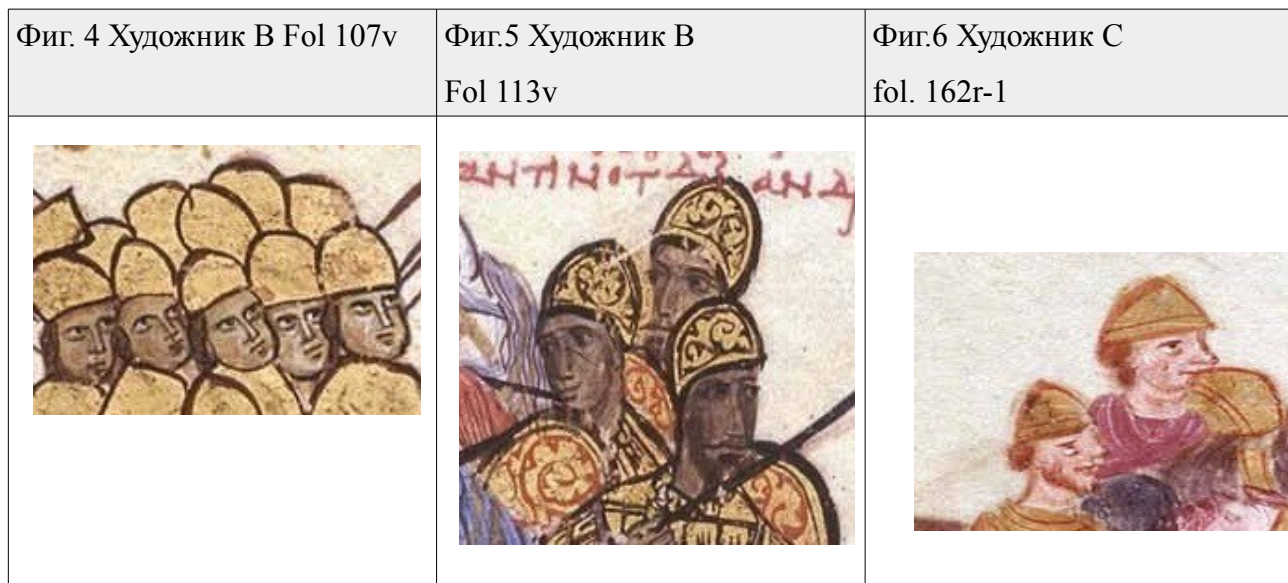
⁵ fol. 012r-1, 012r-2

разнообразни:

1.1 Шлемове са открити, в повечето случаи метални, а понякога и от кожа, съдейки по характерните за по-мек материал извивки. При художник А всички шлемове са снабдени със защита за тила и раменете, направена от кожа и метални ламели. (Фиг.3)

При миниатюрист В отсъства тилната защита и шлемовете са преобладаващо полукръгли или конични. (Фиг.4) Понякога, когато са носени от знатни лица, те са богато орнаментирани. (Фиг.5) При художник С преобладават коничните шлемове с опростени форми (фиг.6)⁶

В отличие от норманските рицари от гоблена от Байо, никой от изобразените в

⁶ fol. 162r-1

миниатюрите конници не носи шлем със протектор за носа, или качулката от метални халки. От друга страна тилната ламелна завеса, представена от миниатюрист А е с източен произход и не се среща съвременни западноевропейски изображения.⁷

1.2 Брони

Във византийските писмени извори се използват различни термини за означаването на броните, много често взаимозаменяеми, като: λωρίκιον, κλιβάνιον и ξάβα. Авторы, повлияни повече от античната традиция използват и израза θώραξ. Те могат да означават различни видове брони, като е необходимо прилагателно, което да дефинира специфичния им вид, в конкретни случаи, например: θώραξ φολιδωής (плочеста или люспеста броня)⁸, λωρίκιον ψιλόν (мека броня – текстилна или от плът), λωρίκιον άλυσιδωτόν – буквално верижна броня, за ризницата от халки. Терминът κλιβάνιον се асоциира от повечето изследователи с плочестата броня, споменавана във византийските военни трактати.⁹ Като цяло това название се появява след Хв. Ромейските автори не правят разлика между плочеста и люспеста броня.

Византийските художници в периода XI-XIII в. рядко обличат воините в халчати ризници. Въпреки наличието на различни предположения, най-правдоподобното обяснение е, че този тип броня не е широко разпространен в ромейската армия¹⁰. Нещо повече, когато сме сигурни в наличието на това въоръжение, то е отнесено към западни воители, както например „железния хитон от халки, преплетени една с друга“, носен от норманите (келтите) според Анна Комнина (II, 13.8)

Идентично разнообразие в детайлите и сходство в цялостта представят и изобразяваните брони. Отново най-подробен е художник А като при него се срещат и най-много типове, няко и от тях архаични. Само при него се среща метален или кожен нагръдник със стилизирани мускули от античен тип. /фиг.7/ По всеобщо мнение броните от този тип са

⁷ Ada Bruhn Hoffmeyer, Arms and armour... p. 83

⁸ Piotr Grotowski, Arms and Armour of the Warrior Saints: Tradition and Innovation in Byzantine p.127 Анна Комнина използва този израз при двубоя между Марианус и графа на Пребенца при преминаването на Адриатика по време на Първия кръстоносен поход. Също така, когато говори за Алексий, който, чувайки, че кръстоносците са обсадили Константинопол дори не е сложил своята плочеста броня. Третият случай при Анна Комнина е когато описва изстрела с лък от стената на Никифор Вриений, който пробива „плочестата броня“ на един от латините. Никита Хониат заявява, че император Мануил II, който желаел да защити империята си от Втория кръстоносен поход „снабдява армията с плочести брони“ (p.62, II, 1)

⁹ Ibidem, p. 139

¹⁰ Ibidem, p. 156

архаични образци, наследени от елинистическата и римска изобразителна традиция и не отразяват реалиите на XI-XII в., освен като тип парадно въоръжение.¹¹

Най-често изобразявани са нагръдниците с метални плочки от два типа:

- 1 **Люспести брони**, при които плочките са подобни на пера, закрепени в горната си част към подложка, вероятно от кожа, подредени в припокриващи се редове, при които долната част остава свободна.
- 2 **Ламеларни брони**, при която плочките са правоъгълни и подредени в хоризонтални редове, като са прикрепени към подложката и към съседните ламели от всичките си краища. /Фиг. 8/

Фиг. 7 Художник А, fol. 036v-1	Фиг. 8 Художник А, fol 012r-2 Първите трима конници от дясно на ляво са с плочки, подобни на люспи, а другите двама са с правоъгълни ламели.
	

Ламеларната броня се изобразява по-рядко от първия миниатюрист и отсъства от изображенията на другите двама художници.

Люспестата броня е изборът на художници В и С, но тя е представена с по-малко детайли. /фиг.9/ и /фиг.10/

¹¹ Ibidem, р. и Arms and Armour of the Warrior Saints, p. 132

Фиг.9 Художник В fol. 136v

Фиг.10 Художник С, fol.161

Най-пълната защита за тялото освен нагръдник включва също ламеларни ръкави, достигащи до лакътя и също такава защита за корема, стигаща до колената. Само при художник А се среща долен слой защитно въоръжение, видимо под долната част на туниката и под лактите до китките, интерпретирано от Хофмайер като плетена ризница. Пак само при него се срещат и кръгли метални нараменници. (Фиг. 11)

Фиг.11 Художник А, fol. 012r-2

1.3 Щитове

Според предписанията в най-близките по време византийски военни трактати Praecepta Militaria и в Тактиката на Никифор Уранос от края на X и началото на XIв. всички конници, освен стрелците трябва да имат щитове.

В миниатюрите се срещат три вида щитове: с капковидна форма – т.нар. „щит хвърчило“ (kite shield), малки кръгли щитове и големи кръгли щитове. Първият вид е най-разпространен. Освен тюрбана, използването на кръгъл щит е един от най-отличителните елементи при пресъздаването на арабски воители. Като цяло той се среща по-често при пехотинци, което кореспондира с картината, която имаме от други видове извори.

В конните бойни сцени, пресъздавани от **художник А** като цяло няма място за щитове. Конниците са в сбита група, с детайлно изобразени елементи на броните, които не биха били видими, ако те се прикриваха с щитове. Там където го има (012r-2, 016v-2, 036r, 054v), с него се прикрива единичен воин в края или началото на изобразяваната група. Освен художественото предпочитание, друга вероятна причина за отсъствието на щитове може да се крие във факта, че конните воители на първия миниатюрист имат най-пълна броня, състояща се понякога от два видими защитни пласта. (Фиг.11). Подобно пълно защитно въоръжение донякъде би обезсмислило щита, както става в Западна Европа след средата на XV век, когато трислойните защитни облекла /гамбезон, ризница и кована броня/ доказват своята ефективност.

Тежковъоръжените конници на художник В се прикриват основно с капковидни щитове, с изключение на арабските кавалеристи, които предпочитат кръгли щитове и тюрбани като защита за глава. Щитовете тип „хвърчило“ са предпочитани и от миниатюрист С.

Щитовете с капковидна форма могат да служат за отправна точка при търсене на terminus post quem на изображенията. Те се появяват в иконографски паметници от края на X в. и подобно на миниатюрите на Скилица са използвани основно от конници.

2. Нападателни оръжия и използвани техники

При прегледа на нападателните оръжия ще се спрем основно на използваните техники и по-малко на доста често спорната им типология.

2.1 Копия

Очаквано, копието е първичното оръжие на ромейския конник. Всеки от художниците има свои предпочитания при изобразяването на остриетата, като отново най-детайлни и интересни те са при миниатюрист А. Само при него и неговите чираци се срещат върху копия банери в различни цветове. (Фиг. 12)

Фиг. 12 Художник А, fol 073v

Техниките на боравене с копие са доста разнообразни, но като цяло то не се използва за хвърляне. Когато конниците са в група, предпочитаният и от тримата художници начин за атака е с копие под мишница, характерен и за западните рицари похват. При индивидуални действия се среща вдигнато до главата копие за удар от горе на долу. (fol. 34v.), с отпусната надолу ръка за удар от долу нагоре (fol. 145v., 228r.) При стандартната за миниатюрист В схема на конно сражение някои от конниците от последния ред държат копията си в положение за хвърляне (fol. 108v, 112v., 135v) Въпросните копия не се отличават като тип от останалите.

2.2 Мечове

Мечът е вторичното оръжие на византийския конник и съвсем естествено е изобразен и от тримата миниатюристи. Правият двуостър меч се среща най-често, но не липсват и извити

и едноостри оръжия, най-вече при художник А. В Praecepta Militaria сабите са вторично оръжие на катафракта, заедно с правия си двуостър събрат. Мечовете се използват от конниците само за сечене при близка дистанция. Използваните техники са основно две. Първата е прав удар, отгоре на долу, с изнесена над глава ръка. (Фиг. 13) При втората техника ръката се изнася встрани от тялото и във финалната фаза на удара мечът би заел хоризонтално положение. (Фиг. 14)

Фиг 13, Художник А, fol. 031r-2

Фиг. 14, Художник В, fol. 122r

2.3 Боздугани

Емблематично византийско оръжие, боздуганът, според Praecepta Militaria на Никифор Уранос от X в., е основното оръжие на ромейските катафракти, най-тежко въоръжените византийски конници. В миниатюрите той се среща по-рядко от меча. Боздуганът е единично оръжие, което при художник А маркира по-висшия ранг на носещия го. (Фиг.15). Художник Б го изобразява в единични случаи (Фиг. 16), а третият основен миниатюрист го предпочита като вторично оръжие за своите конници пред меча.

Фиг. 15, Художник А, fol 086r-2

Фиг. 16 Художник В, fol.202v

Всички изобразени боздугани имат остриета по своята повърхност, което съчетава пораженията от натъртване с пробождане, което напълно съвпада с предписанията на Praecepta Militaria: „железни боздугани с изцяло железни глави – главите трябва да имат остри върхове“

2.4 Лъкове

Конните стрелци са неизменна част от византийската войска, както във военните трактати, така и в описанията на конкретни битки. В Praecepta Militaria и в Тактиката на Никифор Уранос те са позиционирани в средата на бойния строй, зад катафрактите и са защитени от κλιβάνιον /плочеста/люспеста броня/ и шлем и съвсем естествено нямат щит.

В Мадридския ръкопис конни стрелци се откриват само в миниатюрите на първия художник и до голяма степен съответстват на горното описание. Освен в един случай, разгледан по-долу, те винаги са част от смесен с копиеносци отряд. В повечето изображения те са с шлемове и брони, които достигат само до кръста. Този детайл е съвсем в съзвучие с реалността, защото стрелците винаги са прикривани от копиеносци и не се очаква да

влизат в директна ръкопашна схватка, за която да им е необходима пълна защита.

Използваното оръжие в миниатюрите е без съмнение сложносъставен лък. Използвани са три техники на стрелба: с право мерене (Фиг.17) с парабола (Фиг. 18) и изстрел назад (Фиг. 19) Последната техника говори за изключителното майсторство на ромейския стрелец, идентично с това на номадските конни народи. Любопитно е, че при фиг. 18 конниците обстрелват крепост.

Фиг. 17, fol. 011v

Фиг. 18, fol. 032v-1

Фиг. 19, fol. 036r

Броните и шлемовете, както и участието в смесени с копиеносци отряди категорично определят тежковъоръжените конни стрелци като ромеи, а не като номадски съюзници. Последните все пак може би са изобразени в fol. 059, където виждаме отряд конни стрелци с кожени шлемове без защита за тила и без брони. (Фиг. 19). Те ясно се различават от досега описваните византийски конници.

Фиг. 19, fol. 059 v.

Какво можем да научим от досега направения преглед на тежковъоръжения конник от миниатюрите на Мадридския ръкопис на Скилица?

Въпреки разликите в изображенията между различните художници със сигурност можем да твърдим, че миниатюрите изобразяват един конкретен, исторически съществуващ тип ромейски воин. Защитното въоръжение и най-вече комбинацията от люспеста броня с капковиден тип щит са без аналог в друга европейска култура и период и са идентични със запазените изображения на византийски воини светци от XI - началото на XII в.¹²

Тези конници, обаче, не са „катафрактите“, описани във византийските военни трактати от края на X и началото на XI в. Воините на Скилица са по-леко и практично въоръжени. Шлемовете им нямат покритие за лице, никой не носи железни ръкавици или наколенници, а конете им нямат броня. Вместо боздуган като първично оръжие, те използват копие, служейки си по разнообразни начини с него. Това съответства на картината, която имаме от писмените описания на сражения от XII в.¹³

¹² Piotr Grotowski , Arms and Armour of the Warrior Saints: Tradition and Innovation in Byzantine p. 139

¹³ John W. Birkenmeier , The Development of the Komnenian Army, p.122

Променливите елементи в миниатюрите ни дават и възможност да очертаем еволюцията във въоръжението на ромейския конник. Ако приемем общото мнение, че художник А изобразява по-арахаичен тип въоръжение, то тилната защита на шлема, плочестата и мускулния тип брони, както и употребата на лък от тежковъоръжени конници са характерни по-скоро за X-XI в., отколкото за XI в. Горезброените компоненти отпадат при миниатюрите на другите двама художници. Предполагаемото обяснение е, че при Комниновата войска конните стрелци не са ромеи, а наети чуждестранни отряди: печенеги, турци и кумани. Тилната защита на шлема би била особено полезна именно при фалшиво отстъпление, тактика широко използвана, както от номадските народи, така и от византийците до средата на XI в.

Всяко въоръжение в човешката история е в резултат на опит за ефективно противодействие на настоящия враг. За какъв враг е подготвен ромейският „рицар“ от миниатюрите на Мадридския ръкопис на Скилица?

След изчезването на Персийската империя през VII в. до края на XII в. основните конни противници на византийската кавалерия по правило са по-леко въоръжени. Докато арабските конници използват основно леко копие като първостепенно нападателно оръжие, то номадските противници на империята като маджари, селджукски турци, печенеги, узи и кумани са предимно конни стрелци. И копието и лъка нанасят пронизващ удар, прицелен най-често в тялото на противника или към неговия кон. Както люспестата броня, така и ламеларната, показани в миниатюрите, дават много по-добра защита срещу пронизващи удари, в сравнение с плетената ризница на западните рицари. Тилната ламеларна защита, изобразена от художник А запазва живота на конника от копия и стрели при отстъпление, било то действително или тактическо. Основната цел на защитното въоръжение на ромейският конник е да го предпази от основно пронизващи удари, докато успее да приближи по-леко въоръжения противник и да го ангажира в близка схватка, където той ще има естествено предимство. Такива са и предписанията на византийските военни трактати.

Освен добрата защита срещу проникващи остриета, плочестата и ламеларната брони се изработват по-лесно и са по-евтини в сравнение с плетените ризници. За разлика от тях, те трудно могат да се преизползват от друг човек и липсата на гъвкавост ограничава движенията. Главният им недостатък е в частичната защита на тялото. Те пазят ефективно

само торса на воина, докато врата, ръцете, слабините и краката остават уязвими. Опит за компенсирание на този недостатък е продължаването на бронята до коленете и удължаването на ръкавите до лактите, но това е съпроводено с нарастване на тежестта и ограничаване на движенията.

Ако проследим развитието на защитното въоръжение на западния рицар през XII в. ще забележим, че плетената ризница е не само доминантен тип, но и проявява явна тенденция за покриването на цялото тяло. От края на XI век желязната качулка защитава врата, тила и ушите на рицаря и самата ризница се удължава до под колената и ръкавите все по-често достигат китките. От средата на XII век се появяват плетените желязни чорапи, които обхващат целия крак от ходилото до слабините, а дланите са защитени от плетени ръкавици.

В края на същия век бързата еволюция на рицарския шлем води до постепенно пълно закриване на лицето.

Усложняването на защитното рицарско въоръжение е феномен с икономически социални основи. То е свързано с увеличавания се социален престиж на рицарското съсловие и с утвърждаването на фиефа като основна икономическа база за съществуването му. Комбинацията от тези два фактора водят до увеличаване се инвестиции в пълно защитно въоръжение, което доизгражда самочувствието за неуязвимост, непобедимост и безразсъдство, така характерно за рицарския етос.

Разликата в защитното въоръжение обяснява частично трайното превъзходство на западните, основно нормански рицари, при директен сблъсък с ромейската тежка кавалерия от края на XI и през XII в. В близък ръкопашен бой, при който мечът е основно оръжие, най-уязвими са главата, врата, раменете и ръцете. Същевременно боздуганът, използван от ромейския конник би дал тактическо преимущество срещу облечения в плетена ризница враг.

Ромейската армия никога не е разчитала при изграждането си на една доминантна социална и военна група, която да заслужава идентично значими инвестиции в личната сигурност. Като изключим войните с норманите и епизодичните конфликти с преминаващите кръстоносци армията на Комнините през XII в. продължава да се сражава предимно с

лековъоръжени конни стрелци (селджукски турци, маджари, печенези, кумани), срещу които плочестите и ламеларни брони са достатъчно ефективни. Преимуществото на рицарската конница при фронтална атака са неутрализирани чрез тактически средства (отбягване на генерално сражение) или чрез включването на наети западни конници, а не чрез изграждане на идентично въоръжени ромейски части.

И тъй като сражението няма нищо общо с двубоя, в следващата част ще разгледаме как ромейският конник действа в група по време на сражение.

3. Боен строй и тактика

Предпочитаният начин на изобразяване на конни сражения от първите двама художници е чрез представяне на войските в две срещуположни плътни групи. Миниатюрист А рисува по-често началната фаза на битката, при която конниците са фронтално един срещу друг и сблъсъкът предстои. Художник В използва по-често утвърдена схема, при която едната група е преследва победените си противници. Така читателят разбира веднага коя е загубилата страна, без да се налага да чете текста. Сцените на преследване не липсват и при първия художник, но при тях рядко се среща повтаряема схема. Третият миниатюрист илюстрира битките с по-малко на брой конници. Част от сраженията са представени като поредица от двубои, при които не е съвсем ясно кой какъв е. Очевидно е, че композиционният избор зависи от индивидуалните предпочитания на художниците, и ние категорично не бива да гледаме на тези изображения като на снимки от бойното поле. Все пак определени повтарящи се елементи навеждат на мисълта за отразяване на действително съществуващи практики.

3.1 Триъгълният атакуващ строй

В *Praecepta Militaria* четем: „Обърнете внимание на триъгълната формация на катафрактите, ако броят им е много голям, тя трябва да се състои от 504 души, в дълбочина дванадесет души, които значи, че първия ред от линията се състои от 20 души, следващият от 24 , третият от 28, четвъртият от 32-ма...Независимо дали контингентът е по-голям или по-малък, необходимо е да се построи така, че първата линия да е в зависимост от бройката на войниците... От втория ред до края, всеки ред трябва да получи допълнение от двама души на дясната страна и двама души на лявата,

за да може да се образува триъгълна формация.“

Подобна клиновидна атакуваща формация е изобразена и от тримата основни художника. (Фиг. 20, 21 и 22). Малко вероятно е всички те да са запознати с византийските военни трактати, съставени близо два века преди илюстрирането на хрониката и предназначени за висши ромейски военачалници. Дори да допуснем обратната хипотеза, бихме очаквали това книжно влияние да се отрази и върху нарисуваните воители. Т.е. те биха приличали повече на катафрактите от текстовете. Според мен, триъгълната конна формация е широко използвана по времето на илюстрирането на хрониката и включването ѝ в миниатюрите от всички художници отразява реалния от XII в.

Фиг. 20, Художник А, fol. 035v-1

Фиг. 21, Художник С, fol. 184v

В няколко миниатюри на художник Б, изобразяващи триъгълна атакуваща формация се среща твърде любопитен детайл. Конниците в задния ред са се приготвили да хвърлят копията си, вместо, подобно на другарите си от предните редици да ги държат в ръка. (Фиг. 22)

Фиг. 22,
Художник В,
fol. 108 г.

Подобен похват е напълно реалистичен при конна формация, наредена в дълбочина. Малко вероятно е воините от петия ред, в случая, да могат да използват копията си в директния сблъсък, затова те се използват като метателни оръжия. Подобна техника, според ограничените ми познания, не е описана в писмени извори от периода.

Същевременно при описанието на триъгълната атакуваща формация на катафрактите в *Praecepta Militaria* срещаме следното предписание:

„Трябва да има стрелци с катафрактите, в средата, за да бъдат защитени от тях. Мъжете от първата, втората, третата и четвъртата редица не трябва да бъдат стрелци, но от петата редица до края. Ако общият брой на катафрактите е 504, те трябва да включват 150 стрелци.“

При художник А се срещат два случая на конни стрелци в края на бойната формация, като в единия случай тя е атакуваща, а в другия отстъпваща. Във втория вариант стрелецът прикрива отстъплението. (fol. 011v, fol. 036r)

При художник В лъковете са заменени от хвърляни копия. Можем да допуснем, че през XII в. стрелците в задните редове на триъгълната формация са заменени от копиехвъргачи. Стрелбата с лък от коня изисква дълги години на тренировка и съдейки по предписанията на Лъв VI в неговата „Тактика“ става непопулярна след ромейските благородници още през X в. Същевременно, както се спомена, изобилието през XI в. и XII в. от наемници, които са умели конни стрелци като печенегите, турци и кумани, прави ненужно подобно времеемко

упражнение след ромейските младежи. Отново в съзвучие с реалността конкретните копиехвъргачи от задния ред нямат защитно въоръжение, освен шлем.

Освен с различните техники на използване на копие, в зависимост от мястото на война в атакуващата формация, в миниатюрата от fol. 213r се някои воители използват боздуган като първично оръжие, вместо копие. (Фиг. 23)

Фиг. 23, Художник В, fol. 213r.

Конниците с боздуганите са в средата на редицата, обградени от копиеносци. Подобна комбинация на копиеносци с воители с боздугани отново срещаме в *Praecepta Militaria*: „от петата редица до края катафрактите по фланговете трябва да бъдат наредени така – един човек въоръжен с копие и един въоръжен с боздуган“

Комбинирането на воители с различни оръжия в рамките на един отряд говори за високата степен на вътрешна организация, дисциплина и подготовка на ромейската тежка кавалерия през XII в. Триъгълната бойна формация, както и рационалният подход към сражението, при който всеки войник има своята специфична функция, засвидетелствани от византийските военни трактати от X-XI в. оцеляват и в епохата на Комнините. Наследена

вероятно е и основната тактическа задача на тежковооръжената конница, а именно разбиването на вражеската линия, чрез подреждане на формацията в дълбочина и в клиновиден строй, където задните редове поддържат атаката, използвайки различни оръжия.

Макар и рядко атакуващата конница е изобразявана редом до поддържаща я тежковъоръжена пехота.¹⁴ Тя се вижда винаги в далечния край и представлява плътна формация от войници с шлемове, щитове и копия. Нейното предназначение вероятно е идентично с този пасаж от *Praecepta Militaria*: „Ако се случи така, че врагът удари нашите конни отряди силно и ги отблъсне, да не дава Бог, те трябва да се изтеглят зад отрядите на нашата тежка пехота за защита.“

Отново виждаме приемственост при тактическите похвати по време на сражение, като промените са по-скоро на ниво индивидуално въоръжение.

3.2 Командване

Въпреки схематичността на изображенията можем да твърдим, че изобразената византийска конница е сложен, добре обучен и управляван колектив, в който всеки член е наясно със своята роля в сражението. Освен, в случаите, когато в изобразяваната битка участва самия император или друг владетел, е трудно да се отличи командира на отряда. Там, където това е възможно, той най-често е начело на атакуващата формация.

В миниатюрите на художник В забелязваме друга любопитна фигура, отговорна за организацията на конната атака – тръбачът.¹⁵ (фиг. 24) Това е конен воин, с пълно защитно въоръжение, който в четири от случаите има и щит.¹⁶ Обичайното му място е в тила на отряда, с изключение на fol. 135r., където е в предния ред и fol. 213r., където е в средата.

---

¹⁴ Fol. 122v., 121v., 107v.

¹⁵ Fol. 107v. 108v, 109r., 121v., 122r., 122v, 135r., 213r.

¹⁶ Fol. 108r., 108v., 109r. и 121v.

Фигура 24, Художник В, fol. 108v.

Очевидно функцията му е подобна на тази на корнета в кавалерията от XVIII-XIX в., а именно да подава сигнали за настъпление и отстъпление и евентуално за престоляване на отряда. Обичайната му позиция в тила на формацията му позволява да има поглед върху развитието на сражението и да реагира своевременно.

Тръбата в миниатюрите изглежда, че е направена от мед, което съвпада и с пасажа у Анна Комнина, в който тя говори за византийските тръби, в противовес на използваните от франките животински рогове (Книга I, XII, 7)

4. Социален статус и заплащане

За съжаление икономическата и социална основа на тежковъоръженият византийски конник през епохата на Комнините е въпрос на догадки. Разделението между военните части на *τάγματα* и *θέματα* е неактуално през епохата на Комнините и според Биркенмайер

по-точната разлика е между гвардейски части и наборни войски.¹⁷

По всички данни съществуват военни регистри със записани в тях войници, които подлежат на съответна повиквателна. Другият безспорен факт е, че участието им във военна кампания е заплащано. Тези отряди са групирани локално и в изворите са означавани с името на съответната област. Македонските и тесалийските отряди, участвали в битката на Алексей Комнинин срещу претендента Вриений са тежковъоръжени и в последствие са наречени от Анна Комнина *κατάφρακτοί* (Анна Комнина, I, 20, 190). Войските от Тракия и Македония и по-рядко от Тесалия и Пафлагония, които съставят гръбнака на собствено византийските войски при Комнините, са свиквани без отпратка към местни военни водачи.¹⁸ Централната власт администрира директно тези войници, което намалява ролята на местните стратегии, чиято основна функция остава поддържането на списъците на войниците, както и контрол върху въоръжението и обучението им.¹⁹ Регистрацията и паричното възнаграждение вървят заедно при рекрутирането на войниците. Пронията по времето на императорите Йоан I и Мануил II се използва като форма на заплащане на отличили се войници, но не измества основното парично заплащане.²⁰

В редки случаи държавата осигурява въоръжението и конете за част от наборите. Никита Хониат пише, че Мануил II, за да засили отбраната на Константинопол по време на Втория кръстоносен поход снабдява част от свиканите от околностите на Константинопол войници с брони (*κλιβάνια*), с обковани с бронз копия и коне. (Никита Хониат 62 II 95-97). Тези конници не са необучени, защото според Йоан Кинам същата войска успява да разбие рицарите на германския император Конрад II пред стените на Константинопол. Без съмнение този случай представлява изключение от правилото за самостоятелно снабдяване с необходимите коне, защитно и нападателно въоръжение.

Същевременно изворите мълчат относно качеството и количеството на войниците от личната свита на ромейските благородници, участващи във военните кампании.²¹

Какъвто и да е точният социален и икономически статут на ромейския „рицар“, то той определено е по-висок от този на хората, изхранващи се от ръчен труд. Източниците му на препитание са разнообразни, но никога, дори в случаите на прония те не приемат феодални

---

¹⁷ Birkenmeier, John, *The development of the Komnenian Army 1080-1180*, 2002, p.124

¹⁸ *Ibidem*., p. 155

¹⁹ *Ibidem*., p. 152

²⁰ *Ibidem*., p. 155

²¹ *Ibidem*., p. 124

форми. Това, което тотално го отличава от западния му събрат е липсата на персонална връзка с конкретен „сеньор“, от когото да зависи, освен в редките случаи когато е част от индивидуалната охрана на византийски благородник. Той е войник, свързан директно с централната власт и неговата лоялност е към нея, а не към локалния първенец. В тази посока трябва да се търсят и част от причините за тоталния срив във военните способности на ромеите след превеземането на Константинопол през 1204 г.

***

Ромейският „рицар“ от Мадридския ръкопис е професионален войник и като такъв притежава съответно снаряжение, което е индивидуално. Разнообразието от типове шлемове и брони подсказва, че защитното въоръжение е лична отговорност. Задължително условие за участие в тези елитни части е неговата пълна окомплектованост. Безспорно най-скъпата част от него е бронята. Въпреки, че люспестите и плочести брони, с които е въоръжен се изработват по-лесно от халчатите ризници, те заедно с коня и меча безспорно надхвърлят възможностите един селянин, обработващ сам земята си. Освен това той е професионалист. Изобразени са поне пет техники за боравене с копие на гърба на препускащ кон, без да вземаме предвид стрелбата с лък и боравенето с меч и боздуган. За да се овладят тези умения са необходими дълги тренировки. Още по-впечатляващ е начина, по който той се сражава в група. Той използва различни оръжия и различни техники, в зависимост от мястото му в строя. Основното, което го отличава от западния рицар е дисциплината. Той не е като „бесния“ Роланд, тази рицарска емблема, при когото разумът е затъмнен от огромно его и жажда за насилие. Византийският конник е основен елемент от една рационална военна организация, опитваща се да наложи ред в хаоса на битката. Единно командване, утвърдени системи на комуникация, различни функции на отделните воители, в зависимост от конкретните предизвикателства. Ромейският „рицар“ не е индивидуалист и затова не е възпят в нито един епос. Единствено Дигенис Акритас, този епичен герой, особено популярен през XII в. и с когото е сравняван Мануил II притежава външните му характеристики.

Неговата сила е и неговата слабост. Зле платен и ръководен от неумели и егоистични военачалници, византийският воин в края на XII в. е неособено славна фигура. Загубил доверие в системата и сражаващ се на собствена територия той все по-често е изкушен от индивидуалното спасение в бягство. В това си състояние той не е особено препятствие пред обединените сили на венецианците и западните рицари, които слагат край на познатия му свят през 1204 г.

Войната в италианските земи през късното Средновековие: *кондотиерите*

Георги Димов

През 14. век системата на наемничеството в Италия достигнала своя пик. По това време земите на Апенините били разделени на редица малки държавици - сеньории и републики - като Миланското херцогство, Сиена, Тоскана, Флоренция, Савоя, Ферара, Венецианската република, Папските владения, Неаполитанското кралство и арагонска Сицилия. Повечето от тези владения били стуйрани около главен град, а периферията, често в радиус от няколко десетки до стотина километра, носела названието - контадо. По-малките градове по правило попадали под зависимост на големите градски центрове и управляващите ги фамилии, много от които произхождали от търговски родове или били предводители на военни контингенти. Това бил период, в който системата на градското опълчение (милиция) вече била подложена на разложение и въпреки късните опити на редица държавници, сред които и небезизвестния Макиавели, да реформират този тип градско опълчение, на полуострова се наложили професионалните наемни армии и тежко въоръжените свити на градските сеньори. Често гонфалониерите се ограничавали единствено до командването на градска гвардия, която не наброявала повече от хиляда души и на практика била съставена от наемници, като швейцарските гвардейци във Флоренция по време на Медичите¹.

1

Covini, N. L'Esercito de duca. Organizzazione militare e istituzioni al tempo degli Sforza, 1450–1480. - In: Istituto storico italiano per il medio evo, nuovi studi storici, vol. 42, Roma, 1998, 48-57; Bueno de Mesquita, D.M., Some Condottieri of the Trecento and Their Relations with Political Authority. - In: Proceedings of the British Academy 32, 1946, 219–241; Casula, F. Gli schiavi Sardi della battaglia di Sanluri del 1409. - In: Società, istituzioni, spiritualità. Studi in onore di Cinzio Violante. Spoleto: CISAM, 1994, 195–206; Bianchi, S. Fanti, cavalieri e stipendiarii nelle fonti statuarie Veronesi. - In: Gli Scaligeri: 1277–1387, Verona, 1988, 157–166; Taylor, F. The Art of War in Italy, 1494–1529. Cambridge, 1921; Mallett, M., J. Hale The Military Organization of a Renaissance State: Venice, c. 1400–1617. Cambridge, 1984; Da Mosto, A. Ordinamenti militari delle soldatesche dello stato romano dal 1430 al 1470. - In: Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken 5, 1903, 19–34; Webb, D. Cities of God; the Italian Communes at War. - In: Studies in Church History 20, 1983, 111–127

Всъщност системата за водене на война, в която се наемали професионални военни не била чужда за цяла християнска Европа през четиринадесетото столетие. След войните във Фландрия и стогодишната война, особено битките при Креси (1346 г.) и Поатие (1356 г.) брабантската пехота, английските йомени или генуезките арбалетчици, а сетне и швейцарската фаланга, заели подобаващо място във военната история на Средновековието, за сметка на доскоро доминиралите бойното поле конни рицари и сержанти. Реално статиката на същинското средновековие, по време на което пехотата оставала на заден план, а понякога дори и не била отчитана като реална военна сила, добила нови форми в периода 14.-15. век. Развило се нападателното въоръжение, наложили се артилерията и тежкия пасивен арбалет, съоръжен със стреме и ченгел, алебардата, двуръкия меч и т.н. Накрая се появили и въоръжените с огнестрелно оръжие *чиопетиери*, както били известни последните в италийските земи. А развитието на нападателното въоръжение, от своя страна, пораждало иновации в защитното. Обогатяването с въглерод на желязото, изливането на цели метални брони и олекотяването им (наличие на бригантини, павизи, шлемове - салети, башинети, а сетне и бургонети и армети, стилът перпунто) променили представата за водене на война на късносредновековния *miles*².

В Италия обаче военното дело добило свой специфичен облик именно през този период, като реално от 14. век насетне се обвързало тясно с фрагментираната политическа и икономическа картина на полуострова³. Италийските земи все още били едни от най-богатите християнски райони, а военните действия често се изразявали в перманентни и непрестанни локални конфликти. Войната в прехода от същинското към зрялото Средновековие станала професионално и доходно занимание, към което се присъединили цели военни контингенти, останали без препитание по време на паузите в стогодишната война. Големи групи наемници пресекли Алпите в търсене на служба; други дошли от Юг, особено след края на арагоно-анжуйските конфликти и мира от Калтабелота. Ето защо масата от войни включвала каталани, наварци, немци, англичани, французи, швейцарци, бургундци, брабантци, а сетне и балкански

---

² Del Treppo, M. Gli aspetti organizzativi, economici e sociali di una compagnia di ventura italiana. - In: Rivista storica italiana 85, 1973, 253–275; Franceschini, G. Boldrino da Panicale. Contributo alla storia delle milizie mercenarie italiane. - In: Bollettino della deputazione di storia patria dell'Umbria 46, 1949, 118–139; Michael, R. The military revolution, 1560–1660. - In: Essays in Swedish History. Minneapolis, 1967, 195–225

³ Ancona, C. Milizie e condottieri. - In: Storia d'Italia, vol. 5, pt. 1, Torino, 1973, 643–665; Ricotti, E. Storia delle compagnie di ventura in Italia. 4 vols. Torino, 1845–1847

коници - известни като страдиоти. Самите жители на Апенините обаче се включили активно в наемните армии едва след 1370 г., като към края на късното Средновековие те вече доминирали на бойното поле⁴. Не бива да забравяме, че също така някои италиийски градове се превърнали в водещи центрове за производство на доспехи и оръжия и диктували тяхната мода - какъвто най-известен пример бил Милано⁵.

Въпреки това за редица военни историци процесът за наемане на професионални военни се корени още в института на подестата от 13. век и набирането на неговата професионална гвардия. Наемането на външни управители, а сетне и на външни военначалници с техните свити, навярно ограничавало амбициите за власт на местните патрициански родове и сеньори и последвалите кървави вендета. Всички тези фактори довели до официализирането на наемничеството в италиийските земи чрез специални договори наречени *кондоте*, а оттам пък наемниците получили наименованието *кондотиери*⁶. За "баща" на кондотиерите според Джовани Вилани се счита Роже де Флор, прославил се със своите подвизи в Леванта и Византия, в началото на 14 в., и сключил договор (*кондото*) с Андроник II Палеолог (1282-1328)⁷. Няколко десетилетия по-късно град Лука също подписал договор с "германската компания" на Черульо. Скоро и Флоренция променила своето законодателство, вече допускащо наемането на платени контингенти (1337). По това време и Лодризио Висконти сформирал своята велика компания. А в 1340 г., в битката при Парабиаго се използвали германски и швейцарски наемници. През 1342 г. Вернер Юрслинген със своята наемна армия разбил опълчението на Болония и доказал неефективността на градските милиции през 14. век. През средата на века Милано и Флоренция се вплитат в поредица от военни конфликти, привличайки видни кондотиери. Венеция също използва техните услуги в опита си да запази баланса на силите в Северна Италия. След временното прекъсване на стогодишната война в 1360 г., в услуга на Пиза пристигнала прословутата Бяла компания, включваща английски стрелци (йомени), които обаче не се радвали на особен успех на

⁴ Mallol, M-T. Mercenaris catalans a Ferrara, 1307–1317. - In: Anuario de estudios medievales 2, 1965, 155–227

⁵ William, B. City and Contade. Military Relationships and Communal Bonds in Fourteenth-Century Siena. - In: Renaissance Studies in honor of Hans Baron, Northern Illinois, 1971, 75–98

⁶ Waley, D. Le origini della condotta nel duecento e le compagnie di ventura. - In: Rivista storica italiana 88, 1976, 531–538; Covini, N. Condottieri ed eserciti permanenti negli stati italiani nel XV secolo in alcuni studi recenti. - In: Nuova rivista storica 69, 1985, 329–352

⁷ Waley, D. Condotte and Condottieri in the Thirteenth Century. - In: Proceedings of the British Academy 61, 1975, 337–371

полуострова. Прочути кондотиери от онова време били: Пандолф Маластеси, Конрад от Ландолу, Амбролино Висконти и неговата наемна армия "Св. Георги", Джан Батиста де Монтесеко, Фрачо-Андреа Фортебрачо, Филипо Сколари, братята Паоло и Вителоцо Вители, Муцио Атендола Сфорца, Франческо Сфорца, Франческо Бусони, Кастручио Кастракане, Бартоломео Колеоне, неудачният тиранин Оливерото ди ли Ауфредучо, Джовани делла Банде Нери - наречен и последния велик кондотиер. Те предвождали различни военни отряди от няколкостотин до няколко хиляди души. Армиите им получили интересните наименования - Бялата, Черната, Сивата компания; на Цветята, на Звездите; имена на светци - както видяхме. Кондотиери се сражавали срещу френския крал Шарл VIII (1483-1498), в помощ на папските войски, във войната между Генуа и Венеция, но най-вече участвали в различни преврати и войни между самите италиански владетели⁸.

Така системата на кондотиерството в крайна сметка получила силен подем до последните години на 15. век. Както виждаме с времето тя станала строго канализирана и определено не бива да се оприличава с обикновенното наемничество, въпреки възприемането или приравняването ѝ като такава от редица историци. Всъщност това била една аполитическа "каста" от военни, някои от които смели военначалници като рода Сфорца, други хуманисти като бащата на Козимо I Медичи, трети изтънчени интриганти подобно на рода Висконти, четвърти - поети или професионални войни като Джон Аукут (Джовани Аукуто). Не е тайна обаче, че с времето редица кондотиери установили властта си в Ферара, Милано, Урбино, Пезаро, Римини - и наложили в управлението своите родове. Въпреки това кондотата имала строги клаузи. Тя се сключвала между военначалника-наемник и владетеля на дадената държава или управа на република, град и т.н. В основата стояло заплащането, което понякога възлизало на десетки хиляди флорини, а самите кондотиери често ограбвали вражеските селища и околности. За сметка на това кондотиерите не се вълнували от етнически, политически и религиозни пристрастия, избягвали екзекуцията и убийството на своите противникови колеги и предпочитали откупа. Преминаването им от един към друг господар, с когото доскоро са воювали, също била често разпространена практика и може да я проследим сред военначалници като Сфорца или Аукут. Договорите с тях били легални,

---

⁸ Covini, *Condottieri*, 329–352;

често след гласуване в градския съвет, а клаузите не винаги били в полза на наемниците. В общи линии кондотите представлявали договарянето на военна служба в определен срок срещу фиксирано заплащане. Интересно е обаче да се отбележи, че в запазените документи се предвиждала застраховка в случай на контузия на войник, смърт или загуба на крайник (инвалидност). В една венецианска грамота от 1446 г., наемник на име Фераро де Спаня бива обезщетен с 6 либри сребро на година за отсечена ръка. Договорите уговаряли закупуването на храна на преференциални цени и въпросът със заграбената по време на военна кампания, плячка. С кондотиерите често се съюзявали и банди от селско население (куастатори), които ограбвали реколтата и селата в чуждите територии. Най-интересни са обаче две широко разпространени клаузи - първо даването на гражданство на заслужили кондотиери и техните капитани и второ - допълнително заплащане, в случай че същите войни откажат да бъдат наемани от вражески владетели. Разбира се, всичко това ни представя кондотата като вид изгодна търговска сделка и за двете страни.

На свой ред, в италианските средновековни извори, предводителите на наемните армии, т.нар. кондотиери, се наричат *capitani di ventura*. Компаниите от кондотиери пък включвали напълно или частично екипирани професионални войници - тежки и леки конници, пехота с пики и алебарди, стрелци с лък и арбалетчици (балестиарии), артилеристи и военни инженери⁹. Основна единица представлявала "лансата" или копието. Това била група от няколко души - тежко въоръжен рицар (*caporale*), конен сержант, оръженосци, пажове и няколко пехотинеца - т.е най-малко 5 души. Така в Милано нормата била от пет души, а папската *corazza* включвала 4. Около 100 копия формирали голямата единица - *бандиера* - което било наименованието и на цялата армия в изворите. Обикновено кондотиерите се задължавали да предоставят на своите работодатели определен брой ланси, но не били редки и случаите, когато градската управа сключвала договори поеденично с малки групи наемници. С времето обаче наемниците търсели все по-често покровителството на влиятелни кондотиери и в 1441 г. Микелето Атендоло разполагал с над 500 копия - т.е към 3000 професионални войника. Заплащането също варирало като папа Григорий XI например заплащал 18 флорина на месец за кораца или ланса през 1371 г. Заплащането било известно като *солдо* - а оттам в някои езици думата се наложила за професионален войник. Службата обаче девалвирала и

---

⁹ вж. Joseph, D. Captains of Fortune. Profiles of Six Italian Condottieri. London, 1966

през 1404 г. били заплащани ок. 15 флорина на ланса, а в 1440 г. - едва 9. Отделно Флоренция била известна като най-щедра към кондотиерите, за разлика от Милано и особено меркантилната Венеция¹⁰. Ала това били огромни военни разходи и ние виждаме как в 1364 г. Бялата компания на сър Джон Аукут получила 150 000 флорина от властите на Пиза за половин година военни действия¹¹. Не е тайна обаче, че кондотиерите често протакали военните действия, за да печелят пари и по този начин поставяли пред фалит италианските градове-държави. Различните предводители използвали разнообразни методи на водене на война, като предпочитали да ограничат жертвите сред своите войници. Обикновено сражението приключвало с кавалерийската атака, а победата често била спорна¹². Военноначалници като Албериго да Барбиано отново възродили славата на тежката конница и залагали особено на кавалерията в началото на петнадесетото столетие. Други разчитали на стегнатия пехотен строй, по-късно известен като *en muriale*. Той бил особено характерен за смелите и непобедими, но трудно подвижни швейцарски копиеносци. С времето обаче повечето военни предводители залагали на малки и добре въоръжени конни отряди, за сметка на пехотата, поне според укорите на италианската историопис¹³. Огнестрелното оръжие също навлизало агресивно на Апенините. Сред миланската армия през 1482 г., ангажирана във война с Ферара, откриваме 1200-1300 чиопетиери и едва 200 арбалетчика. Ранените войници били лекувани в традиционното карочио (което често служело и за команден щаб)¹⁴. А нерядко като инструмент за бързо разрешаване на военен спор служело и отравянето на противниковия лидер в стила на Макиавели. Откроявали се две основни тактики - на фронталната атака, чийто любители били представителите на рода Сфорца и на сложните маньоври и засади (поддръжник Брачио да Монтоне). Често врагът бил хващан неподготвен или изтощен. Отклоняни били дори теченията на реките, като злополучната обсада на Сиена от Флоренция или пък били привлечани ренесансови гении - като Микеланджело или Леонардо да Винчи,

---

¹⁰ Mallett, M. Venice and its condottieri, 1404–1454. - In: Renaissance Venice, London, 1973, 121–145; Mallett, M. L'escercito Veneziano in terraferma nel quattrocento. - In: Armi e cultura nel Bresciano. Brescia, 1981, 181–196.

¹¹ Louis, G. Changes in the Nature of War in Early Fourteenth-Century Tuscany. - In: War and Society 1, 1983, 1–24

¹² Mallett, M. Diplomacy and War in Later Fifteenth-Century Italy. - In: Proceedings of the British Academy 67, 1981, 267–288

¹³ Николо Макиавели Владетелят. С., 1991, гл. XII

¹⁴ Zug Tucci, H. Il Carroccio nella vita comunale italiana. - In: Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken 65, 1985, 1–104

Челини и т.н.¹⁵

Капитаните обаче често злоупотребявали с войнишките заплати. Това се почувствало особено силно в началото 15. век, тъй като т.нар. *capitani di ventura* често прибирали за себе си голяма част от заплащането. Това довело до индивидуална система от възнаграждения за всеки наемник, извършвана от градски чиновници - известни като *колетерали*. Те осигурявали снабдяването на войската, провизиите, като дори инспектирали въоръжението по време на поход. Още повече превозването на оръдия (т.нар. *чиопети*) и обсадна техника криело на практика риск от самозапалване и взрив. След като някои видни кондотиери придобили благороднически титли и се втели в италийската аристокрация, те също започнали да наемат *колитерали*, т.е. служители, които да инспектират техните армии. При това, добили владетелски титли по благоволение на съдбата, находчивостта и заслугите си, бившите капитани създали свое обкръжение от тежковъоръжени рицари. То било съставено по правило от роднини и близки и носело съответен герб, познат ни като *casa* (дом, къща). Към свитата си привличали още музиканти, гонфалониери, пажове и слуги, като в крайна сметка дружините станали крайно пищни и разточителни. Някои от най-успешните кондотиери като Албериго да Конио и Франческо Сфорца дори създали свои школи във военното изкуство, а учениците им, на свой ред, също станали с времето прославени военначалници. Така например Барбиано и Колеони, обучили със завиден успех редица млади мъже във военния занаят през 15. век.

Самите наемници пък се установявали в близост до градовете-столици на своите работодатели или в малките селища и градчета в околното контадо, а за тях отговаряли пред властите капитаните им. През 14. век такива войнишки лагери били често срещана гледка в хинтерланда на Рим, Флоренция, Милано, Сиена. Палатките преливали в различни ярки цветове, а лагерите се превръщали в малки и оживени селища, посещавани както от търговци, лекари (бръснари-хирурзи; знахари), жонгльори, така и от занаятчии и проститутки. На наемниците им било забранено да напускат свободно изградения стан, като, разбира се, трябвало да спазват необходимата дисциплина. А за последното, не толкова лесно начинание, отговаряли градските чиновници *колетерали*¹⁶. Въпреки че ограничавали доколкото могат

---

¹⁵ Ann, I. Condottieri, stati, e territori nell'Italia centrale. - In: Federico di Montefeltro. Lo stato, le arti, la cultura 30, Roma, 1986, 23–60; . Joseph, Captains of Fortune, 77-112; Mallett, M. Venice and the War of Ferrara, 1482–1484. - In: War, Culture and Society in Renaissance Venice - In: London: Hambledon, 1993, 57–72

¹⁶ William, City and Contade, 75–98.

посещението на кондотиерите в оживените градски центрове, твърде често градските магистрати не успявали да обуздаят наемната армия. Неслучайно големите компании, особено когато не били заети с основния си поминък - войната, не били желана гледка за градските власти. Войниците често изнасилвали и обирали местното население, обсаждали градовете и откупували мира - т.е. плащало им се за да стоят в лагера. Паралелно с черната чума и лошата реколта, кондотиерите понякога били истинско бедствие и напаст за своите работодатели през късното Средновековие. Неслучайно Николо Макиавели говори с такава ненавист за наемните армии. Според него нищо добро не очаквало владетелите, които наемат подобен род войски. Те в повечето случаи нямали никаква мотивация да воюват, а единственото им желание се изразявало в това да обогатят себе си.

Съвсем разбираемо, в края на 15. и началото на 16. век обаче, на фона и огромните френски армии в Северна Италия, ефективността на немските ландскнехти, испанската хегемония в голяма част от Европа¹⁷ и най-вече със зараждането на първите професионални армии на Стария континент, ролята на кондотиерте, както и тяхната репутация сериозно пострадали; като в ранното Ново време тези колоритни наемници напълно изчезнали от италианския пейзаж¹⁸. Въпреки това не може да отречем, че за 200-те години на своето съществуване, този сбор от различни по раса и език войски оставил оригинална следа във военната история, култура и държавно управление на късносредновековна Италия.

---

¹⁷ Ландскнехт (нем. *Landsknecht*)

¹⁸ Hale, J. The military education of the officer class in early modern Europe.- In: Cultural Aspects of the Italian Renaissance. Essays in Honour of Paul Oskar Kristeller, Cecil H. Clough, ed., Manchester, 1976, 440–461; Quatrefages, R, À la naissance de l'armée moderne.- In: Mélanges de la Casa de Velázquez 13, 1977, 119–159;

1. Политическа карта на Апенинския полуостров през 15. век

2. Скулптура на кондотиера Вартоломео Колеони

3. Венециански параден шлем (салет) - 14.-15. век

4. Парадно въоръжение от Италия (шлем "Бургонет" и нагръдник) - 16. век

5. Въоръжение на кондотиер от Италия - 15. век

6. Изображение от фреска: военначалника Ф. Делли Уберти (1212-1264) - 15. век

7. Портрет на Козимо I Медичи (1537-1574)

8. Наемна армия - фреска, 15.-16. век

Загадъчната колекция от Константинополски реликви на Робер дьо Клари

Калин Йорданов

Скоро след завоюването на византийската столица от пилигримите през 1204 г. и края на Четвъртия кръстоносен поход, редица ветерани от експедицията се завърнали от Романия, донасяйки в родните си земи множество християнски реликви и мощи, заграбени от плячкосания Константинопол. Духовните съкровища на византийската столица – удивителните колекции от християнски реликви и мощи, задигнати от нейните дворци, манастири, църкви и параклиси, били на практика най-скъпоценната част от пляката на завоевателите. В очите на съвременниците тя била много по-стойностна и значима от всички материални богатства, придобити в Константинопол. Малцина от мародерстващите из покорения град обладани от алчност и похот кръстоносци обаче осъзнавали това по време на самото плячкосване на града. За повечето от обикновените войници златото, среброто и скъпоценните метали по изящните реликварии, откривани при разграбването на столичните църкви и манастири, имали много по-голяма стойност от костите и вехториите, които се намирили в тях. Малцина от пилигримите, предимно от контингента на венецианците, които познавали добре ромейската столица и нейните духовни съкровища, и освен това можели да разчитат гръцките надписи върху мощехранителниците, били заинтригувани от придобиването на някои конкретни мощи на светци, тясно свързани с енорийските култове в тяхната собствена родина. Същевременно най-вече бароните, прелатите и клириците от останалите контингенти на кръстоносната армия, както и малцина от по-образованите рицари от войската, осъзнавали значението и безценната стойност на съхраняваните в константинополските храмове мощи и реликви. Редом с по-известните и именити „свещени крадци” от средите на бароните, рицарите, прелатите и свещениците, в числото на тези ловци и колекционери на светини вероятно могат да бъдат припознати и някои от онези прибрали се скоро след края на кръстоносния поход авантюристи, чиято неизвестност или по-нисък социален статус, които заедно с подозрителната липса на каквато и да било информация относно обстоятелствата около придобиването на пренесените от тях реликви, изключват възможността техните

съкровища да са придобити по законен път (дарение, награда за служба или покупка), каквито казуси иначе са регистрирани в епохата на ранната Латинска империя. Спецификата на тези куриозни случаи по-скоро насочва към възможността голяма част от донесените от тях светини да са били придобити чрез „свещена кражба” при разграбването на Константинопол или вторично присвоени от плячката на самите похитители след това.

Един от най-любопитните сред тези подозрителни случаи несъмнено е този на небеизвестния хронист на похода Робер дьо Клари, участник в експедицията и автор на „Завоюването на Константинопол”. Известно е, че той бил беден пикардийски рицар, пристигнал в Константинопол с контингента на своя сюзерен Пиер д’Амиен. Последният пък бил племенник или братовчед на един от лидерите на похода, граф Юг дьо Сен-Пол, при когото вероятно пикардийските рицари преминали на служба след смъртта на своя пряк водач. След последователната кончина на неговите господари Пиер д’Амиен (починал през лятото на 1204 г.) и граф Юг дьо Сен-Пол (починал през зимата на 1205 г.) Робер дьо Клари нямал повече причини и задължения да остава в Константинопол, още повече че през пролетта на 1205 г. изгичало и едногодишното удължаване на престоя на кръстоносната армия в Романия. Така през ранната пролет на 1205 г. хронистът на похода се завърнал родината си. Със себе си обаче той донесъл нещо повече от спомените си и няколкото груби сребърни таса за баня от константинополската плячка, които бедните рицари от армията като него получили като награда за завоюването на византийската столица. Изглежда, че по време на превземането на града или в последвалата година от престоя му в Романия, бедният пикардийски рицар, който проявявал силен интерес към константинополските храмове и техните богати колекции от реликви и мощи (както личи на много места от неговата хроника), намерил начин да компенсира несправедливото възнаграждение за кръстоносната му служба като се сдобил със забележително съкровище от светини. Голяма част от тях несъмнено произхождала от дворцовите църкви и параклиси на Големия императорски палат, за което свидетелства надпис върху един от реликвариите¹. Няколко години след завръщането си в Пикардия хронистът на похода

1

Според надписа върху една от мощехранителниците, които пикардийският рицар дарил на църквата „Сен Пиер” в Корби, реликвите произхождали от „Светата капела” на палата „Буколеон” в Константинопол (т.е. от църквата „Св. Богородица Фароска” в Големия императорски дворец) и били пренесени от същия Робер дьо Клари по време на управлението на първия латински император Бодуен I (1204-1205). Вж. *Inscriptiones: 2-3, Corbeia, In: Exuviae sacrae Constantinopolitanae: Fasciculus documentorum minorum, ad byzantina lipsana in occidentem saeculo XIII translata, spectantium & historiam quarti belli sacri imperij; gallo-græci illustrantium* (ed. Riant, P.), Genevae, 1878, vol. II, pp. 175-176.

дарил своята богата колекция от светини на църквата „Сен Пиер” в Корби. Свещеното съкровище на Робер дьо Клари се състояло от петдесет и четири константинополски реликви и мощи и включвало: четири скъпоценни кръстовидни реликвария, съдържащи фрагменти от Честния кръст; икона на Св. Богородица, направена от дървото на Господния кръст; кристален реликварий, съдържащ ленен плат, напоен със Светата Господня Кръв; фрагмент от Христовия пояс; кристален реликварий, съдържащ шипове от Светия трънен венец; други два фрагмента от същата Господня „корона”; три фрагмента от Светата гъба, с която давали на Христос да пие на разпятието; парчета от хламидата, одеждите и сандалите на Иисус; част от тръстиковия „жезъл”, с който римските войници осмивали Христос като цар на юдеите; два фрагмента от кърпата, която покривала главата на Христос в Гроба (*sudarium*); парчета от камъка на Божи гроб; половината от пояса на Св. Богородица; фрагмент от плата, с който Дева Мария покривала главата си; два кристални реликвария, съдържащи части от ризата на Божията майка; части от кърпата (*sudarium*) и от „*guinpla capitis*”² на Св. Богородица; ръката на св. апостол и евангелист Марк; част от главата на св. Йоан Кръстител и фрагмент от негов пръст; къс от одеждите на Предтечата; мощи от св. апп. Андрей, Тома, Яков, Варнава, Вартоломей; мощи от св. младенци; мощи от св. пмчк Стефан; мощи от Св. вмчк Георги, зъб от св. мчк Христофор; мощи от светците Власий, Марцелин, Хризогон, Легерий, Силвестър, Вигилий; кристален реликварий, съдържащ зъб и част от косите на св. Николай Чудотворец; мощи от същия светец; мощи от св. Хонест; част от одеждите на св. Мария Магдалина; парче от власеницата на блажената Марта; пръст от св. императрица Елена; мощи от св. вмчца Екатерина; мощи от св. Анастасия; част от костите на св. ап. Филип; мощи от св. мчк Иполит (*Lito*); част от костите на св. мчк Маврикий; част от костите на св. мчк Юлиан; фрагмент от колоната, на която бил вързан и бичуван Христос; парче от камъка, върху който било положено тялото Господне след снемането от кръста и др.³

Фактът, че иначе словоохотливият Робер дьо Клари, който в своята хроника най-подробно и обстоятелствено описва богатствата и чудесата на византийската столица като

2

Вероятно по аналогия с *guimpre* – плат, който покрива главата на монахинята и пада надолу върху гърдите.

3

Ex inventaiis ecclesiarum: Corbeia, In: *Exuviae sacrae Constantinopolitanae*, vol. II, pp. 197-199; *Inscriptiones: 2-3, Corbeia*, In: *Exuviae sacrae Constantinopolitanae*, vol. II, pp. 175-176; Frolov, A. *La relique de la Vraie Croix: recherches sur le développement d'un culte.* - *Archives de l'Orient Chrétien*, 7, Paris, 1961, § 493, pp. 405.

отделя специално внимание на константинополските храмове и техните изумителни колекции със светини⁴, и който същевременно с нескрита горчивина осъжда несправедливото разпределение на константинополската плячка сред войската и съответно пренебрегването на дребното рицарство в подялбата на заграбените византийски съкровища⁵, е премълчал напълно в своя разказ за кръстоносния поход и завладяването на Константинопол тази твърде любопитна страница от живота си, безспорно подсказва нелегитимния начин, по който той се е сдобил със свещеното си съкровище. Връзката между подозрителното му мълчание, дворцовия произход и характер на реликвите в неговата богата колекция от византийски светини, която той отнесъл в Пикардия при завръщането си, както и бързото му напускане на Константинопол (вероятно преди 14 април 1205 г.), скоро след смъртта на граф Юг дьо Сен-Пол (началото на 1205 г.), хвърля известна светлина върху този въпрос и дава възможност за някои спекулации в тази посока. Неизбежен е въпросът как беден рицар от поклонническата армия като Робер дьо Клари се е сдобил с такова множество от скъпоценни реликви, произхождащи от храмовете на Големия императорски дворец, достъпът до който бил напълно ограничен от монфератския маркиз Бонифас още при нахлуването на кръстоносците в града⁶? Не е известно хронистът

4

Една от константинополските реликви, към която пикардийският рицар, изглежда, проявявал определен интерес, бил „саванът (*sydoines*), с който е покрит нашия Господ”, върху който можело „да се види добре фигурата на нашия Господ”. Изглежда, след завоеванието Робер се е интересувал живо от съдбата на светинята, но явно е загубил следите ѝ: „И никога не се разбра, ни между гърци, ни между французи, какво е станало с този саван, когато градът беше превзет”. В действителност Христовата плащаница, която била част от съкровищницата на „Св. Богородица Фароска” (а не на „Св. Богородица Влахернска” както твърди Робер дьо Клари), била фрагментирана и поделена между духовните и светски водачи на похода, понеже части от нея присъствали в колекциите на латинските императори на Константинопол, в тези на епископите на Соасон и Халбершат и в чудотворната икона на Св. Богородица Одигитрия, която по-късно попаднала у венецианците в Константинопол. Фрагмент от Господнята плащаница попаднал и в Атина, която била завладяна от маркиз Бонифас дьо Монфера и бургундския рицар Отон дьо ла Рош. Последният навярно е получил от пиемонтския барон не само Атинското дукство, но и част от Христовия саван. Вж. Робер дьо Клари, *Завоюването на Константинопол 1204 г.* (прев. Н. Марков), С., 2007, § ХСII, с. 139; Марков, Н. Балканите през погледа на един френски рицар от началото на XIII в. (Бележки върху хрониката на Робер дьо Клари). В. Търново, 2008, с. 69; Всички останали Господни савани – Антиохийската/Кадуенска Плащаница, Торинския, Безансонския, Компостелския и Кьолнския савани имат различен произход и история, които не са свързани със завладяването на Константинопол от кръстоносците.

5

Робер дьо Клари, § LXXXI, с. 127.

6

да се е отличавал с военни подвизи по време на завоеванието, за които впоследствие да е бил награждаван със светини от император Бодуен I или от маркиз Бонифас дьо Монфера, а неточностите и разминаванията в неговите описания на свещените съкровища в дворцовите църкви на Константинопол⁷ хвърлят известни съмнения дали всъщност свидетелствата му са базирани на лични впечатления, или са по-скоро преразказ на друг посетител там (като например неговия пряк сеньор Пиер д'Амиен, който е по-вероятно да е имал досъп до дворците на първия латински император, отколкото един обикновен дребен рицар от войската). Тези факти отхвърлят възможността Робер дьо Клари да се е сдобил с реликвите директно от императорския палат „Вуколеон“. Добре известно е, че скоро след завоеванието значителна част от светините на императорските дворцови храмове била разпределена между лидерите на кръстоносния поход (големите барони и прелати от войската)⁸. Несъмнено граф Юг дьо Сен-Пол, който бил един от четиримата върховни предводители на кръстоносния поход, и който вероятно бил провъзгласен за конетабъл на империята, също е взел своя лъвски дял от свещените съкровища на Константинопол, подобно на граф Бодуен дьо Фландър, маркиз Бонифас дьо Монфера и граф Луи дьо Блоа⁹. Вероятно преждевременната му смърт обаче е причината този факт да не бъде отразен в изворите. Във всеки случай твърде възможно е тъкмо в изключителната колекция от дворцови светини, с която Робер дьо Клари побързал да напусне Константинопол скоро след смъртта на графа, да бъде разпознато именно свещеното съкровище от дяла на самия Юг дьо Сен-Пол. Вероятно близките феодални и родствени връзки между покойните му сюзерени Пиер д'Амиен и граф Юг, от една страна, и васалните отношения между Пиер д'Амиен и Робер дьо Клари, от друга, биха могли да дадат известна яснота относно начина, по който този дребен рицар от армията вероятно е успял да се домогне до плячката на един

Още по време на завоюването на византийската столица Бонифас дьо Монфера побързал да сложи ръка върху свещените съкровища на църквите и параклисите на Големия императорски дворец в Константинопол (който той окупираше и държал от 13 април до 9 май 1204 г.), преди тази резиденция да бъде предадена по право на Бодуен дьо Фландър след избора му за първи латински император.

7

Робер дьо Клари, § LXXXII-LXXXIII, XCII, с. 127-131, 139.

8

Йорданов, К. Кръстоносните походи: реликви и чудеса. С., 2015, с. 415-473.

9

Относно дяловете на лидерите на кръстоносната армия от заграбените свещени съкровища на Константинопол и техните колекции от реликви и мощи виж Йорданов, К. Кръстоносните походи: реликви и чудеса, с. 436-473.

от големите барони във войската и империята¹⁰. При все това конкретните обстоятелства около придобиването на колекцията на Робер дьо Клари едва ли някога ще бъдат разкрити. Осемте години, които делят момента на завръщането му от кръстоносния поход (вероятно преди април 1205 г.) от датата на дарението, с което пикардийският рицар предоставил донесените от Константинопол светини на църквата „Сен Пиер” в Корби (17 юни 1213 г.), както и изненадващото премълчаване на факта на тяхното придобиване и изобщо липсата на упоменаването им в неговата иначе изобилстваща от любопитни истории хроника, навярно подсказват угризенията и нечистата съвест на починалия малко след 1216 г. летописец, който изглежда завинаги отнесъл своята тайна в гроба. Същевременно в този смисъл хрониката на Робер дьо Клари за експедицията към Константинопол може да бъде схващана и като опит за оправдаване на премълчаното престъпление. Разглеждана в контекста на утвърдената в епохата на кръстоносните походи специфична литературна

10

Подобен случай на вторична „свещена кражба” и присвояване на вече заграбени от кръстоносците константинополски реликви от същото време, при който престъплението е извършено от похитителя непосредствено след гибелта на неговия господар (и респективно притежател на светините), е описана от хронистите Роджър от Уендоувър и абат Радулф от Когисуъл. Те предават курioзната история на един английски свещеник от Норфолк, който бил назначен за личен капелан на първия латински император Бодуен и пазител на „ключо за неговите реликви и скрити съкровища”, сред които бил и „един свещен кръст, направен в древни времена от дървото на Господния кръст и положен в скъпоценна обвивка, който императорите обичайно носели в битка, когато се сражавали с врага, за да триумфират над неприятелите си чрез силата на Светия кръст”. Когато в края на март 1205 г. император Бодуен I повел латинската армия срещу въстаналите гърци от Тракия и техния съюзник българския цар Калоян (1197-1207), той забравил да вземе със себе си този свещен „паладиум”, според обичая на василевсите. Поради това императорът изпратил своя английски капелан обратно в Константинопол, за да му донесе победоносната реликва. Междувременно в разигралото се на 14 април край Адрианопол сражение между авангарда на латинската войска и армията на българския владетел загинали граф Луи дьо Блоа и голямо множество рицари, а самият император Бодуен бил взет в плен, където умрял. Мнозина отдали тази лоша поличба „на факта, че Бодуен забравил в този случай да носи чрез патриарха или някой епископ, по примера на гръцките императори, Честния кръст и другите реликви от Светата капела”. Когато слухове за поражението достигнали Константинопол, находчивият английски свещеник „тайно избягал от тази земя заедно със Светия кръст” и някои други реликви и скъпоценности, които задигнал от императорския параклис и отнесъл в родината си. Вж. Radulphus, Coggeshalae abbas, Chronicon anglicanum, In: Exuviae sacrae Constantinopolitanae, vol. II, pp. 284-285; Ralph of Coggeshall, Chronicle, In: Contemporary Sources for the Fourth Crusade (ed. and transl. A. Andrea). Leiden/Boston/Koln, 2000, pp. 288-290; Rogerius de Wendover, Flores Historiarum, In: Exuviae sacrae Constantinopolitanae, vol. II, p. 285-287; Frolov, A. La relique de la Vraie Croix, § 451, 505, pp. 382-383, 414-415; Дюканж, III. Византийска история. История на империята на Константинопол (прев. М. Кискинова, Р. Заимова), С., 1992, с. 112-113.

традиция, свързана със „свещената кражба” и трансфера на християнски светини от Отвъдморските земи и Романия, чиято основна задача била да потвърди и докаже автентичността на реликвите като оправдае и легитимира тяхното незаконно придобиване и пренасяне от „схизматичния” Изток в латинския Запад, загадъчната история около странната колекция от реликви на Робер дьо Клари вероятно може да бъде припозната и като своеобразна причина и претекст за написването на неговата хроника за кръстоносния поход към Константинопол¹¹.

---

¹¹

Към това наблюдение ме насочи моят приятел и колега Никола Ляпчев, който е добър познавач на хрониката на Робер дьо Клари, за което му благодаря.

Преосмисляне ролята на средновековния град в българските земи

през XI–XII век

(под византийско владичество)

Георги Димов

Засиленият интерес към средновековната градската история в България се зародил през втората половина, или по-конкретно, след 60-те години на миналия век. Темата била все още сравнително нова, и, разбира се, недостатъчно разработена в съвременната ни историография. Тя стояла някак си в маргинала на научните дирения, но същевременно властно привличала вниманието на българските историци, археолози, архитекти и изкуствоведи¹.

Една от първите статии по темата, излязла по страниците на сп. "Археология" през

1

Съществуващите до този момент проучвания върху градовете и селищата по българските земи били насочени предимно към водещите средновековни градски центрове. Сред тях в по-общ план може да посочим столиците на Първата и Втора българска държава, както и някои от големите градове и крепости – Плиска, Преслав, Дръстър, Търново. Техни проучватели били редица изтъкнати родни и чуждестранни учени, сред които е редно да споменем: К. Шкорпил, К. Иречек, В. Аврамов, В. Златарски, Ф. Успенски, П. Мутафчиев, Ив. Велков, Ив. Сакъзов, Н. Мавродинов, Ст. Цонев, В. Миков, Кр. Миятев, Й. Иванов и др. По-общо е изследването на Кръстьо Миятев, вж. Миятев, Кр. Славянский город в древней Болгарии – *Byzantinoslavica* X (1949). Сред техните публикации обаче липсва монография, която да представи в сравнителен и в обобщаващ план натрупаната към онова време проблематика, изворова база и археологически материал. Единствено градът през късната античност бил разгледан в отделна монография от Велизар Велков (1928-1993) – вж. Велков, В. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.). С., 1959. Друг изследовател на крепостното строителство и градския генезис и история (използвал данните от писмените извори) е В. Тъпкова-Заимова (1956 г.). Според Тъпкова-Заимова терминологията от виз. извори невинаги е критерии за размера и функциите на населеното място: въпреки това по-големите градове се отбелязват с *πόλεις*, по-малките укрепени селища с *πολίσιμα*, *πολίχμια* или *χωρία*, а крепостите – с *κάστρα* или *φρούρια*.

1960 г. (*Към въпроса за средновековния български град*), принадлежала на Д. Ангелов. Авторът засегнал редица аспекти от средновековната селищна история,² както и някои неразработени дотогава теми. Очевидна станала научната актуалност на проблемите, свързани с генезиса и развитието на средновековния български град. Не по-малка роля изиграло и научното творчество на Петър Коледаров, посветено на географията и развитието на селищната мрежа по нашите земи³. Приноси по онова време оставали изследванията на византолога П. Тивчев⁴ и на видния български учен В. Бешевлиев⁵. Към началото на 70-те години на XX в. от печат излязла и монографията на С. Лишев "*Средновековният български град. Социално-икономически облик*"⁶. Актуална и до днес, базирана върху голямо количество писмен и монетен материал, работата на Лишев представлявала значително постижение за историческата наука⁷. Скоро след това Ив. Дуйчев обърнал сериозно внимание на важния градски център Мелник през Средните векове⁸; В. Гюзелев публикувал изследвания върху историята на черноморската крепост Калиакра, а Ал. Кузев, от своя страна, проучил градовете и укрепленията по Долни Дунав⁹. Наред с изброените проучвания, внимание

---

² Ангелов, Д. Към въпроса за средновековния български град – *Археология* 3 (1960), 9-22., срв. Коледаров, П. Към въпроса за развитието на селищната мрежа и на нейните елементи в средишната и източната част на Балканите от VII до XVIIIв. – *ИИБИ* 18 (1967), 89-146; Ангелов, Д. Средновековният Велбъдж (VII-XIV). – В: Кюстендил и Кюстендилско. С., 1973, 62-84.

³ Коледаров, П. Към въпроса за развитието на селищната мрежа и на нейните елементи в средишната и източната част на Балканите от VII до XVIIIв. – *ИИБИ* 18 (1967), 89-146

⁴ Тивчев, За класовата борба във византийското село през XII век, 76-99.

⁵ Besevliev, V. Zur Kontinuität der antiken Städte in Bulgarien. – In: *Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt*, II, Berlin, 1965, p. 211–222; Besevliev, V. Les cités antiques en Mésie et en Thrace et leur sort à l'époque du Haut Moyen Âge. – *Etudes Balkaniques* 5 (1966), 207–220;

⁶ Лишев, С. Българският средновековен град. Обществено-икономически облик. С., 1970

⁷ Монографията на Лишев остава повлияна от конюнктурата на времето си – напр. тезата за "*феодалния упадък*" или "*експлоатация*". Следните тези биват застъпени и в по-ранните работи на Страшимир Лишев - срв. Лишев, С. За стоковото производство във феодална България. С., 1957.

⁸ Дуйчев, Ив. Мелник през Средновековието. – В: Българско средновековие. Проучвания върху политическата и културна история на средновековна България. София, 1972.

⁹ Гюзелев, В. Средновековната крепост Калиакра през XIII – средата на XV в. – В: ИИМВ XI XXIV, 1973; Кузев, А. Приноси към историята на средновековните крепости по Долния Дунав. Пиргос, Новград, Свищов и Никопол.

заслужават публикациите на археолозите Й. Чангова и В. Антонова, които впоследствие се превърнали във водещите изследователи на градския живот в Пернишката и Шуменска крепост¹⁰. Същевременно започнали първите планомерни археологически проучвания на селищната мрежа в Южна България, ръководени от Д. Аладжов¹¹.

Видимо повишената активност към градските изследвания дала, на свой ред, основание на В. Гюзелев да представи кратък обзор върху българската селищна история до момента, отново по страниците на сп. "*Археология*"¹². Статията била придружена с обширна библиография, още повече за близо десетилетие се натрупала значителна по размерите си научна литература. Тя включвала редица самостоятелни очерци, студии и монографии върху историята на отделни български селища и крепости – *Ловеч, Шумен, Несебър, Калиакра, Перник, Кюстендил, Мелник, София, Пловдив, Червен*; от печат излезли и немалък брой статии по въпроси върху икономиката, оръдията на труда, политическата география и монетосеченето в нашите земи¹³.

– Известия на Народния музей – Варна, 3 (18), 1967, 52–68

¹⁰ Чангова, Й. Към въпроса за устройството на средновековния български град (IX-XIV в.) – В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. София, 1975; Чангова, Й. Средновековното селище върху тракийския град Севтополис (XI-XIV в.). София, 1972; Antonova, V. Beitrag zur Frage der Eigenart der bulgarischen Aule im Licht der archdologischen Untersuchungen im Aul von Chan Omurtag bei Station zar Krum. – In: Actes du Ier congris international des йtudes balkaniques et sud-est europйennes, II, 1970, 647–652.

¹¹ Аладжов, Д. Археологически данни за ранното средновековие в източнородопската област. - В: *Родопски сборник* т. 2 (1969), 243 -258.

¹² Гюзелев, В. Проучването на поселищната история на средновековна България. Историография, съвременно състояние и задачи. - В: *Археология* 3 (1977), 1-6.

¹³ Дори извънстоличните крепости и селища попаднали в полезрението на българските историци във връзка с военно-административното развитие на Първата българска държава (Ив. Венедиков, В. Бешевлиев, Ив. Божилов, В. Тъпкова-Заимова). Наскоро излезе от печат и дисертацията на Деян Рабовянов - посветена на извънстоличните каменни крепости със съответната подбрана библиография, вж. Рабовянов, Д. Извънстоличните каменни крепости на Първото българско царство (IX - началото на XI век). С., 2011; За градът в Първото българско царство обширната библиография е събрана в наскоро излязлата дисертация на Андрей Аладжов, вж. Аладжов, А. Византийският град и българите VII-IX век, С., 2010; за градът от Второто българско царство, вж. Харбова, М. Укрепеният български средновековен град XIII-XIV век, С., 1979; както и библиографията към Поливянный, Д. Средновековният български град през XIII-XIV век. С., 1989, и трудът на Лишев за по-ранните изследвания.

От друга страна за мащаба на градските изследвания допринесла програмата "1300 години България". С осигурена държавна подкрепа били финансирани и извършени мащабни проучвания и разкопки на средновековната българска селищна структура през 80-те години на ХХ в.¹⁴ Появили се дори публикации, плод на чисто любителски стремеж, които отразявали засиления интерес към урбанизма по нашите земи¹⁵. От печат излязъл и специализираният сборник "Средновековният български град" - резултат от проведената през 1979 г. във Велико Търново научна конференция¹⁶. А година по-късно бил публикуван трудът на Ал. Кузев и В. Гюзелев, посветен на градовете и крепостите по Долен Дунав и Черно море¹⁷. Отделно, трябва да отбележим все още актуалните изследвания на руските, тогава съветски, византолози М.Я. Сюзюмов, А.Л. Курбатов, Г.Г. Литаврин, А.П. Каждан, Л. Горина и нейният ученик Д. Поливянный¹⁸. Сред цялата плеяда от учени, от уважение към паметта ѝ, трябва да споменем и един по-късен изследовател на българските селищни центрове и столици – Росица Панова, която посвети редица публикации на средновековното ни градско наследство¹⁹.

---

¹⁴ За изпълнението на "1300-годишния" юбилей, както и за цялостната културна дейност на България от 1974 до 1981 г. е казано много - и добро, и лошо. Но по-важното е, че историята на средновековния български град, през този период, се радвала на заслужен интерес сред учените.

¹⁵ Деведжиев, М. Кратка история на поселищното развитие на българските земи. С., 1979.

¹⁶ Сред участниците можели вече да се отбележат имената на редица утвърдени историци и археолози - Петър Петров, Василка Тъпкова-Заимова, Димитър Димитров, Стамен Михайлов, Станчо Ваклинов, Рашо Рашев, Петър Тивчев, вж. Сб. Средновековният български град, С., 1980

¹⁷ Кузев, А., В. Гюзелев. Български средновековни градове и крепости. Т. 1. Варна, 1981

¹⁸ Горина, Л. Города болгарского Причерноморья по дневнику Антона Барбери - В: Источники и историографии славянского средневековья. М., 1967. Кандидатската дисертация на Дмитрий Поливянный е „Българският средновековен град през XIII–XIV в.“, защитена през 1980 г., а като монография излиза през 1989 г. - Поливянный, Д. Средновековният български град през XIII–XIV век. С., 1989., вж. Дроснева, Е. Професор Дмитрий Поливянный на 50 години. - Българистика, 6, С., 2003, 83-86.

¹⁹ Панова, Р. Столичният град в културата на средновековна България, С., 1995; Панова, Р. Средновековният български град - възможният анализ и невъзможният синтез, С., 2001; Панова, Р. Функции на столицата в Средновековна България. Столицата като религиозен и културен център. - В: Минало, 1994, № 2, 34-42; Панова, Р. Типология българских столиц в связи с социально-экономическим и политическим развитием государства VII-XIV вв. - В: XVIII межд. конгресс византинистов, Москва 8-15 августа, 1991 г. Резюме сообщений. II. Москва, 1991, с. 853-854. Panova, R. Bulgarian Urban Historiography – *Urban History* 19 (1992), 257-268.

При все това, въпреки големия брой изследвания и натрупан емпиричен материал от археологическите проучвания и разкопки, един от периодите на градската ни история неизменно оставал в сянката на традиционно негативното отношение към византийското владичество по българските земи през периода 1018-1186 г. Изключително слабият интерес към градските процеси от началото на първото хилядолетие до възобновяването на средновековната българска държава в кр. на XII в., умишленото свиване или разширяване на хронологичните граници и датировка на археологическия материал, предписван на Първото или Второ българско царство, всъщност доведоха до приемането на ромейската власт за период на повсеместен упадък, културна деградация и тотален декаданс в градското ни развитие²⁰. Така например, единственото изследване, специално посветено на българския град през XI-XII в. в общи линии бе кратката и твърде обща статия на Г. Цанкова-Петкова *"Съдбата на българския град под византийско владичество"*²¹. В него авторката стигна до някои пресилени изводи, като този за: *"Духовният живот в града, който следвал две направления: официално, ръководено от византийската църква и административна власт и народно, израз на дълбоки и спонтанни прояви на българския народен дух"*²²; и в крайна сметка до едно мрачното и потискащо заключение: *"Феодалният начин на производство с преобладаване на натуралното стопанство и експлоататорската политика на чуждата власт снижили жизненото равнище на града и допринесли за неговата аграризация, която се проявила по различен начин в отделните градове"*²³. Сходна позиция зае изследването на Ал. Кузев и В. Гюзелев върху дунавските и причерноморски градове. Авторите единодушно

²⁰ Цитираната статия на Д. Ангелов подминава с мълчание този период, вж. Ангелов, Д. Към въпроса, 9-22; Отделни аспекти са засегнати в изследванията на С. Лишев., вж. Лишев, Българският средновековен град, 36-66. и в статията на Василка Тъпкова-Заимова, вж. Тъпкова-Заимова, В. Втора варваризация на Дунавските градове (XI-XII в.) - В: Средновековният български град, С., 1980, 47-53; както и в монографията ѝ за долнодунавските земи през X-XII в., вж. Тъпкова-Заимова, В. Долни Дунав – гранична зона на византийския Запад (Към историята на северните и североизточните български земи, края на X-XII век). С., 1976. Относно археологията: Станчева, М. За някои черти на градската структура на Средец. - В: Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. С., 1994, 193-194

²¹ Цанкова-Петкова, Г. Съдбата на българския град под византийско владичество. - В: Средновековният български град. С., 1980, 57-66.

²² Пак там.

²³ Пак там.

констатираха, че: "*през продължителното византийско владичество... от цветущи преди градове само някои отчасти съхранили предишното си положение*"²⁴. Още във въведението към тома, те поставиха фокус върху аграризирането на българския град под византийска власт, като се позоваха на трактата на арабския географ ал-Идриси "*Развлечение за копнеещия да преброчи страните*": средновековно произведение, създадено за норманския крал Роже II (1130-1154) през 1153 г.²⁵

Впрочем трудът на Идриси напълно заслужено привлича вниманието на българските историци, като отделни фрагменти от него били преведени още в 1960 г.²⁶ Друг е въпросът защо, именно този автор, заедно с някои неканонични произведения от епохата, се използва като водещ аргумент за "*немотията и аграризирането*" на българските селища през единадесетото и дванадесето столетие²⁷. При това Идриси е написал своя труд косвено, по сведенията на търговци и пътешественици; като определено арабският географ ни най-малко не се интересувал от занаятите и материалната култура на Балканите. Той с лекота подминава прочутите *ергастерии* за коприна в Атина, Коринт и Тива и намиращите се в разцвет по онова време занаяти в Солун. Също така, противно на очакванията, един от малкото споменати производствени занаятчийски центрове произхождал от нашите земи и това бил гр. *Авли* (Сливенско), където се намирали "*сръчни занаятчии, изработващи от желязо всякакви рядкости*"²⁸.

Още повече заниманието на занаятчийското население в градовете със земеделски труд било посевместно явление както във Византия, така и в Западна Европа през XI-XII в. – и ни най-малко не представлява довод за упадък на урбанизма в българските земи. На пръв поглед увеличеният брой находки от медни и бронзови монети (*анонимни фолиси, тетартерони и билионови скифати*), предназначени за вътрешния пазар, както и изворите от епохата, говорят неминуемо за една жизнена икономика и търговия, а впоследствие и за настъпила парична

---

²⁴ Кузев, Гюзелев, Български средновековни градове, 7-12.

²⁵ Пак там.

²⁶ Недков, Б. България и съседните и земи през XII век според "Географията" на Идриси. С., 1960.

²⁷ Явно целта на арабския учен била да опише предимно плодородието и географията на Балканите, подбуден от чисто икономическите интереси на италианската търговия; а богомилските писания сами по себе си не представляват обективна база за сравнение и анализ

²⁸ Недков, България и съседните и земи през XII век, с.87.

комутация, поне що се отнася до данъците²⁹.

На второ място стокообменът и паричната употреба във Византия станаха повод за дискусия на XII-ти международен конгрес по византология в гр. Охрид през 1961 г. На престижния научен форум Н.В. Пигулевска и Е. Антониадис-Бибику допуснаха две характерни категории за стопанството на Ромейската империя - градско парично, от една страна, и селско натурално, от друга. Видният френски византолог Пол Льомерл обаче прие единствено паричния обмен³⁰. Тази тенденция с времето се доразви, и както забелязаха още навремето Ст. Цонев³¹, а сетне Литаврин и С. Лишев, видно е, че малките, но откривани в големи количества, медни и бронзови номинали са обслужвали предимно вътрешния пазар и не са били използвани на практика за външни разплащания. В тази връзка Лишев съвсем правилно констатира: *"Византия непосредствено и значително способствала за разширяването на стоковото производство и на стоково-паричните отношения в българските градове - това е въвн от всякакво съмнение"*³².

Нещо повече, по онова време западноевропейската икономика била далеч от преминаването от натурален към паричен обмен. Европейският монетен *ренесанс* настъпил едва към края на XII и началото на XIII в. На Запад монетите се оценявали предимно по своята стойност, не като знак, а като стока за реално вложения в тях благороден метал. Те

---

²⁹ В тази връзка ще споменем и едно дълго време тиражирано в нашата наука твърдение, а именно бунта в българските земи от 1040-1041 г., като резултат от налагането на парични данъци или прекалено големия им размер. Всъщност този бунт бил провокиран не само от значителното завишаване на данъка, но и от неплодородната и гладна година, която правела невъзможно изплащането му. Подобни недоволства и метежи срещаме през XI в. и в Калабрия, и в Апулия, т.е. те не са ново явление за Средновековието, и в частност за Византийската империя, вж. Guillou, A. Production and Profits in the Byzantine Province of Italy (Tenth to Eleventh Centuries): An Expanding Society. DOP, Vol. 28, 1974, 89-109; Falkenhausen, V. The Greek Presence in Norman Sicily: The Contribution of Archival Material, The Society of Norman Italy, ed. Loud, G.A., A. Metgalfе, Brill, 2002, 253-289. Loud, G.A. Southern Italy in the eleventh century. – In: The New Cambridge Medieval History, vol. II, 2, Cambridge, 2008, 94-120.

³⁰ Лишев, Българският средновековен град, с.45.

³¹ Цонев, Ст. Стоковото производство във феодална България в светлината на колективните монетни находки, Стопански факултет, кн.2, Варна, 1952-1953, с.21; Цонев, Ст. стоковото производство във феодална България – ИПр. 5 (1954), с. 75.

³² Лишев, Българският средновековен град, с.43.

присъствали като сметководна единица само привидно, напълно фиктивно в документите и грамотите от епохата. Затова била претегляни, мерени, често и непознати на обикновения селянин, неграмотния вилан. По този повод, Марк Блок остроумно оприличи на кюлчета злато или сребро западноевропейските монети, щом е трябвало да бъдат сложени на везната. Накратко, за разлика от Византия, сред европейските монарси парите били символ на власт, инсигния, но не и изразение на икономическата действителност. Като цяло западноевропейското стопанство било по-слабо развито от византийското и в крайна сметка през XI-XII в. преобладавал все още натуралния обмен. Единствените изключения на този етап представлявали икономиките на италианските градове-държави (поради успешните им търговски начинания с Изтока); или на нормандските крале в Южна Италия и християнските монарси на Пиринеите – явно в резултат на контактите със съседните арабски емирства. Като дори левантийските християнски владетели оценявали благосъстоянието си чрез притежаваната земя.

Безспорно Ромейската империя представлявала все още най-напредничавата икономика в Европа, а българските земи били политически свързани с нейния държавен организъм. Показателна била дори реакцията на кръстоносците от 1147 г., когато, пресичайки Балканите, те видели за първи път медни и калаени монети. Незнаейки стойността на парите, франките платили прескъпо при обмена на своите *дениета* за местната валута³³.

Така или иначе положителните тенденции през XI-XII в. спомогнали за стабилизирането на византийската валута: *златната перпера* с приблизително съдържание от над 20 к. злато останала с непроменена стойност до 80-те години на столетието³⁴; а *електроновата номизма (manuelatus)* също запазила съдържанието си от 5–6 к. злато до управлението на Исаак II Ангел (1185 г.); като единствено *билоновите деноминации (stamina)* и *бронзовите тетартерони* загубили част от теглото си, вероятно предвид нарасналия глад за монети и повишения монетообмен³⁵. Ето защо, напълно заслужено Д. Ангелов приключването на България в страна с по-развита, ако не и най-развитата, икономика и

---

³³ Odo of Deuil, *De Profectione Ludovici VII in Orientem* III, IV; ed, Berry, pp. 40, 66

³⁴ M. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300-1450* (Cambridge, 1985), 517–518.

³⁵ Съдържанието сребро в билона през XII в. е: 6–7% при Йоан II и 5–6% при Мануил I – вж. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy*, p. 518.

занаятчийско производство, като положително за българските градове явление³⁶. Освен това, нумизматът Т. Герасимов, чрез редица публикации на византийски монетни находки от XI-XII в., успя да изтъкне засиления паричен обмен по българските земи при Комниновата династия (1081-1185).

Преди всичко обаче, като ключови за просперитета на българските градове под византийска власт се очертали възходът в селското стопанство, занаятите и усъвършенстването на оръдията на труда, настъпили през единадесетото и дванадесетото столетие по нашите земи. Като безспорен успех за българските занаятчии и търговци би могъл да се отчете не само досегът с развития пазар и тържища на империята, но също така и процъфтяващата търговия на Балканите³⁷.

В този смисъл положителна тенденция представлявало и либерализирането на византийския пазар по отношение на чуждестранните търговци: това довело до бум на търговията в крайбрежните и разположените на важни пътни артерии области във Византия³⁸. В резултат сред едрите поземлени собственици нараснал интересът към култивирането на нови и неусвоени земи, а постъпленията от такси и данъци в империята се удвоили³⁹. С. Лишев например отбелязва, че византийското влияние се отразило положително върху българските производителни сили в няколко направления⁴⁰. Така например ромеите

---

³⁶ Ангелов, Д. По въпроса за стопанския облик на българските земи през XI-XIV в. – В: ИПр, 1951, 4-5, 434; Litavrin, G. Bulgarian Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries: Conditions of Development. - In: To ellikon. Studies in Honor of Speros Vryonis. Vol. II. Byzantinoslavica, Armeniaca, Islamica, the Balkans and Modern Greece. New Rochelle-New York, 1993, 65-76.

³⁷ Неоспорими аргументи представляват някои нови извори привлечени в българската историография от Васил Гюзелев, вж. Гюзелев, В. Сведения за историята на Варна и Анхиало (Поморие) през XI в. в житието на Кирил Филеот – ИБИД XXVIII (1972), 318-319.

³⁸ М.Я. Сюзюмов, „Внутренняя политика Андроника Комнина и разгром пригородов Константинополя в 1187 году“ – *Византийский временник* 12 (1957), 58–73.

³⁹ J. Brandejs, “Some Remarks on the Economic Development of the Komnenian Byzantium”, 13–22.

⁴⁰ Ако приемем подема в строителството, византийската техника в строежа на църкви и манастири, то не бива да пропускаме и важната крачка, която прави напред българската металургия през XII в. През този период, в нея си пробива път, така наречената "многослойна заварка" - нов, по-съвършен способ, чрез който железарските приспособления се правели и по-твърди, и по-еластични. За разлика от Първото българско царство, в което се използвал ръчният грънчарски кръг, то през XI- XII в. се появило тежкото крачното

значително спомогнали за развитието на земеделието по българските земи⁴¹. Генадий Литаврин посочва, по този повод, че както и преди византийското завоюване, България останала страна предимно с уседнало земеделско население, поне през първите две столетия от новото хилядолетие⁴². От една страна Лишев приема развитието на икономическия и занаятчийски фактор⁴³, но, от друга – подчертава „*задържане на градското развитие по*

колело. Това довело до прогрес в керамиката и до навлизането на глазирането и "сграфито" керамиката. Широко се разпространила и практиката към ангобата да се поставя ситно смляна слюда, при което повърхността на грънците след изпичане е придобивала красив златист или сребрист отблясък. Високо развитие придобило и златарството, в което Византия заемала водещо място, вж. Лишев, Българският средновековен град, 36-66; Сб. Българският средновековен град. Технологии. София, 1995.

⁴¹ Естествено и върху градинарството в нашите земи е могъл да окаже влияние богатият опит на византийците. П. Скок например приема, че гръцките монаси повлияли положително зеленчукопроизводството. От разкопки в Плиска са намерени семена от пълпеша, навлизат бобови култури и зеле. Повишаването на приема на белтъчини, неминуемо оказало положително влияние в демографското развитие. Технологичния напредък също е видим. Водни мелници и мелници предвижвани от животни се споменават в манастирските типичи на Бачково, Тракия и Македония, от Теофилакт Охридски. Сведения за мелничарство се откриват в съчиненията на участниците в кръстоносните походи. За воденици в околностите на град Ниш споменава Алберт Аквенски, участник в Първия кръстоносен поход. За разрушени мелници говорят и участниците в Третия кръстоносен поход. На този фон се отглеждат свине, овце и волове и по този повод Георги Акрополит пише, че по този критерии, България заема първо място сред другите епархии на Империята. Твърде голям брой волове и овце кръстоносците задигнали от Стара Загора. Анонимният автор на "Историята на кръстоносците" пише, че страната изобилства от волове, овце и полски добитък. Ансберт разказва в историята си, че в крайморския град награбили до насита коне и мулета. Жофроа дьо Вилардуен потвърждава това и отбелязва, че най-много животни имало в подножието на Стара планина. Очевидно кръстоносците разполагали с цели стада добитък, щом някои от тях дори се отдавали и на разюздани пиршества и разхищения. Сред отглежданите животните при българите, през този период, противно на мнението на Ив. Сакъзов, е конят. Робер дьо Клари отбелязва, че Асен изпращал коне на ромейския император. Западните извори косвено потвърждават факта, че в българските предели е било развито и бубарството, явно под византийско влияние. Упадък в икономиката и демографската картина в тема Паристрион обаче се наблюдава след втората половина на XI в., явно в резултат на многобройните номадски нашествия, които Империята не могла да удържи. За развитието на селското стопанство и търговията, вж. Каждан, А., А.Епстейн. Византийската култура XI-XIIв. Промени и тенденции. В. Търново, 2001, 12-67, ЛИБИ III, С., 1965; Harvey, A., Economic Expansion in the Byzantine Empire 900–1200 Cambridge, 1989.

⁴² Тенденция, която, както посочихме, била валидна както за цяла Европа, така и в една по-голяма степен за Мала

време на византийска власт"⁴⁴. Дори Г.Г. Литаврин отбелязва "задържаното градско развитие"⁴⁵. Въпреки това руският учен разграничава града на север и юг от Стара планина, което по принцип е уместно⁴⁶. При това не трябва да пренебрегваме факта, че Литаврин е възпитаник на руската (съветската) школа по византистика, която през този период набрала значителни сили в градските изследвания. Съвсем разбираемо, съветската наука имала своите изразени предпочитания към социалната история на Византия и проучването на градското и селско общество в империята.

В същото време като особено ползотворни и напредничеви за градската история във Византия се очертали изследванията на А.П. Каждан. В статия за "*Советская археология*", младият (тогава) учен излага някои свои наблюдения върху бурния възход на града във Византия през същинското средновековие.⁴⁷ Въпреки това, докато Каждан, а заедно с него и М. Сюзюмов⁴⁸, илюстрирали с редица примери от изворите и материалната култура градския подем в Ромейската империя, то, според техния колега Горянов, от XI в. насетне във Византия започнал бавен упадък на селищната система⁴⁹.

В крайна сметка българските учени подкрепиха мнението за градския застой и

Азия. Ненапрасно Жак льо Гоф и Даниел Тьорнер приемат, че градското население на Запад е било не повече от 5% по това време. Но за сметка на това повече от 90 % от европейците през XI-XII в. се занимавали със селско стопанство. А градовете във Византия до началото на XIII в. били и по-многобройни, и по-населени, а и със значително по-изявен градски облик от тези в Западна Европа; Литаврин, Г.Г. България-Византия XI-XII век. С., 1987, с. 17.

⁴³ Лишев, Българският средновековен град, 36-66.

⁴⁴ Според С. Лишев, градското стопанство в България през XI-XII в. е задържано за дълго, вж. Лишев, С. За стоковото производство във феодална България. С., 1957; противоположни възгледи защитава Д. Ангелов, вж. Ангелов, Д. По въпроса за стопанския облик на българските земи през XI-XIV в. – ИПр, 1951, 4-5; междинна позиция заема Г. Литаврин, вж. Litavrin, G. Bulgarian Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries: Conditions of Development. – In: To ellikon. Studies in Honor of Speros Vryonis. Vol. II. Byzantinoslavica, Armeniaca, Islamica, the Balkans and Modern Greece. New Rochelle-New York, 1993, 65-76.

⁴⁵ Литаврин, България-Византия, с. 26.

⁴⁶ Пак там, 17-32

⁴⁷ Каждан, А.П. Византийские города в VII–XI вв. - В: Советская археология, 21, 1954, 177-9

⁴⁸ Сюзюмов, М. Роль городов-эмпориев в истории Византии. – ВВр. 8 (1956), 26-41.

⁴⁹ Горянов, Б. Крупное феодальное землевладение в Византии в XIII–XV вв. – ВВр. 10 (1956), 111-132.

декаданс: това безспорно личи от описанието на селищния живот през XI-XII в. в многотомната "История на България" на БАН. В т. 3, археологът С. Георгиева отдели едва 3-4 стр. на материалното наследство от този период; а С. Лишев, въпреки че отново сподели виждането си за икономически подем: "*разширил се градския пазар, усъвършенствали се занаяти*"⁵⁰, не пропусна да отбележи "*задържането*" на градския възход в българските земи под византийска власт.

Като цяло дълго време възходът на византийския град през XI-XII в. остана отречен не само в нашата, но и бившата югославска и румънска историография. Достиженията на градската култура и икономика, въпреки интереса на световната историческа наука към тази епоха, бяха буквално игнорирани или отдавани на по-ранни или късни епохи. Така съвсем закономерно се стигна до упрека на А.П. Каждан, отправен по страниците на неговия труд "*Византийската култура XI-XII в. Промени и тенденции*", който буквално гласи: "*Последните български и румънски проучвания хвърлят светлина върху градския живот в северната част на Балканите. За съжаление националните предразсъдъци често ограничават периметъра на проучванията и влияят върху интерпретацията на археологическия материал. Много български изследователи съзнателно игнорират времето на "византийско робство", пренебрегват сведения от XI в., а тези от XII в. приписват изключително на Второто българско царство*"⁵¹

В крайна сметка Каждан остана резервиран към българските изследвания върху града от периода XI-XII в. Въпреки протестите на някои български учени Александър П. Каждан

---

⁵⁰ История на България, том 3, С., 1982.

⁵¹ Каждан, Епстейн, Византийската култура, с. 51; Подобно мнение, съвсем заслужено, изказва днес и А. Миланова: "Въпреки твърденията на проучвателите на средновековна София, че периодът на византийското владичество е период на упадък за града (Цанкова-Петкова, Г. Сердика-Средец през ранното средновековие. – В: София през вековете. Т. 1. Древност, средновековие, възраждане. С., 1989, 46; Станчева, М. За някои черти на градската структура на Средец. - В: Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. С., 1994, 193-194, фактите говорят обратното: във всички разкопани сектори със средновековни пластове са открити материали от XI-XII в., докато само шест от тях предлагат материали от Първото царство, които при това са бедни и свързани главно с военния бит. Писмените сведения за София също зачестяват през XI-XII в. за разлика от единственото ѝ споменаване от Теофан Изповедник за предходния период", вж. Миланова, А. Градът във византийска България (XI-XII в.): Приемственост и промяна – *MEDIAEVALIA CHRISTIANA* 2 (2007), 7-29.

остана непримирим към спорните интерпретации на археологическа ни колегия: „*Пристрастният поглед към икономическото развитие на градовете под „византийско иго“ е характерен за българските археологически проучвания*”⁵².

Трябва да се отбележи обаче, че с настъпилите промени от края на миналия век, българската медиевистика се опита да преосмисли и да даде един нов тон в изследванията по византийската селищна история от XI в. докъм 1204 г. (т.е. до завладяването на Константинопол от рицарите на Четвъртия кръстоносен поход)⁵³. Като цяло новата и

---

⁵² Каждан, Византийската култура, 12-67

⁵³ Ваклинова, М. Градът на българското средновековие. В: *Българският средновековен град. Технологии*. С., 1995; Гюзелев, В. Принос към изследването на средновековната българска урбанистика. - В: *Palaeobulgaria*, XXI, 1997, 1, 115-116; Borisov, B. Основные этапы в развитии системы поселений Северо-Восточной Фракии XI–XII в. – В: Труды V-ого Международного конгресса славянской археологии (Киев, 1985). Москва, 1987, 1, 26, с. 130–139; Borisov, B. Settlements of Northeast Thrace: 11–12 Centuries. – *Archaeologia Bulgarica* 5, 2 (2001), 77–92; Гатев, П. Средновековно селище и некропол от XII в. край с. Ковачево, Пазарджишко. София, 1985; Рашев, Р. О генезисе болгарского средновекового города. - Труды V-ого международного конгресса славянской археологии. Т. I. Вып. 26. Секция II. Киев, 1987; Бонев, С. Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата (IX-XIV в.). В. Търново. 1998, 58-64, 130-131; Михайлова, Т. За благоустройството на района около Административната сграда – *Плиска-Преслав* 10 (2004), 252-253, 277; Същ. Следстоличен Преслав в светлината на археологическите проучвания. - В: Държавно-политически традиции по българските земи. Велико Търново, 1980, 135-145; Ваклинова, М., И. Щерева, С. Горянова. Владетелската църква на Велики Преслав – *Археология* 4 (2003), с. 32; Овчаров, Д., Д. Аладжов, Н. Овчаров, Големият царски дворец във Велики Преслав. Т. 1. Преславската патриаршия през X век. С., 1991, 43-45; Йорданов, И. Византийската администрация в Плиска през XI в. – *Трудове на катедрите по история и богословие, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“* 5 (2003), 194-201; Станчев, С. Сгради и съоръжения на запад от Тронната палата в Плиска X-XI в. – *Плиска-Преслав* 5 (1992), 170-184; Балабанов, Т. Железарска и медникарска работилница в Плиска. - МПК, 1981, 4, 35-39; Дончева-Петкова, Л. За металодобива и металообработването в Плиска – *Археология* 4 (1980), 27-36; Димитров, Я. Историческа топография на Плиска. [Автореферат на дисертация] (1999). Алексиев, Й. Предстоличният Търнов. - В: Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. С., 1994, 196-200; Георгиева, С. Керамиката от двореца на Царевец – *Царевград-Търнов* 2 (1974), 7-186; Писарев, Ат. Оловна ампула от хълма Царевец във Велико Търново. - *Археология* (1976), 1, 46-50; Тотев, К. Стеатитови икони от Търновград. - *Годишник на музеите от Северна България XIX* (1993), 93-107; Същ. За три византийски емайла от Търновград. - В: *Приноси към българската археология* т. 2. С., 1993, 108-113; Йорданов, И. Печатите от стратегията в Преслав (971-1088). С., 1993; Страшимирова. Св. Средновековният български град – възможният анализ и

обективна линия в родната медиевистика бе приета положително сред българските научни среди, най-вече предвид важността на историческия период както за нашето, така и за европейското културно-историческо наследство. Разбира се, проучванията на градската ни история от XI-XII в. все още се нуждаят от интердисциплинарен подход и от обобщаващо изследване; било то, от една страна, поради липсата на конкретни писмени сведения за отделните селища по нашите земи или от друга – поради фрагментираността и степента на запазеност на археологическите паметници⁵⁴. При това, някои български историци от по-ново време основателно допуснаха, че възходът в градското развитие е характерен не само за Византия, но и за Западна Европа – като при ромеите този процес бил изключително осезаем⁵⁵. Така например, в статията *"Бележки върху българските земи и българите половин столетие преди въстанието на Асеневици (1186-1188)"*, В. Гюзелев сподели някои слабо познати процеси и явления, белязали нашите земи по време на византийското владичество. Въз основа на археологическите и писмени данни, авторът изтъкна както възхода в стопанския живот, така и развитието на търговията и стоково-паричните отношения през XII в.⁵⁶

невъзможният синтез – Исторически преглед (2001); Страшимирова. Св. Средновековният български град - предизвикателствата пред българската медиевистика. - В: Международна научна конференция 100 години от рождението на чл. кор. Веселин Бешевлиев. Великотърновски Университет "Св. Св. Кирил и Методий" 13-14 май 2000 г.; Илиева, Л. Градското стопанство в земите между Дунав и Стара планина през периода на византийското владичество в българските земи (XI-XII в.). – В: Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. София, 2006, с. 559–577; Борисов, Б. Демографските промени през XI-XII век в днешните български земи (археологически свидетелства). – В: Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. София, 2006, и др.

⁵⁴ От особена помощ са сигилографските паметници, вж. Nesbitt, J., Nicolas Oikonomides Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Vol.1, Washington, 1991; Nesbitt, J., Nicolas Oikonomides Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Vol.2, Washington, 1994; Йорданов, И. Печатите от стратегията в Преслав (971-1088). С., 1993.

⁵⁵ Съвременните изследвания на Албена Миланова представиха византийския град в "светлината на непредубедеността" и коректния исторически анализ, вж. Миланова, Градът във византийска България, 7-29; Миланова, А. Типология на укрепените селища в България под византийска власт (според лексиката на византийските автори). - В: Civitas Divino – Humana: В чест на професор Георги Бакалов. С., 2004, 239-53; Миланова, А. Градът на византийците и градът на византинистите. - Във: Византия в собствените ѝ очи и в очите на другите. С., 2007, 131-159

⁵⁶ Гюзелев, В. Бележки върху историята на българските земи и българите половин столетие преди въстанието

В същото време, ключови за обективната преценка на градската история от периода се оказаха трудовете на редица чуждестранни учени, сред които може да споменем: Х. Бурас, Ж. Дагрон, отново трябва да посочим и на А. П. Каждан, Д. Меткалф, Н. Икономидис, А. Ставриду, А. Харвей, С. Морисон, С. Манго, А. Лайу, Ж.-П. Содини, Ж. Лефорт, Дж. Ръсел, М. Хенди, Ф. Гриърсън и др., Техните изследвания, посветени на демографията, икономиката, селищното развитие и монетообмена във Византия, осветлиха много от *белите полета* от византийската градска история⁵⁷. В тази връзка, трябва да отбележим, че византийската икономика, материална и духовна култура винаги са били, а и винаги оставали градски по своя характер. В модерния смисъл на това понятие, те били унаследени пряко от Римската империя – и то не само като част от онова осезаемо антично наследство, съпътстващо ромеите в тяхната история. Урбанизмът бил заложен иманентно във византийското мислене, разбиране

на Асеневици (1186-1188). - В: Проф. дин Станчо Ваклинов и Средновековната българска култура. Велико Търново, 2005, 33-50.

⁵⁷ Натрупана е вече значителна литература, вж. Dagron, G. The Urban Economy, Seventh – Twelfth Centuries. EHB 2, 385-454; Bouras, C. Aspects of the Byzantine City, Eighth–Fifteenth Centuries. - EHB 2,497 –519; Morgan, C. The Byzantine Pottery, Corinth 11 Cambridge, 1942; Davidson, G. R., A Medieval Glass Factory at Corinth, American Journal of Archaeology 44, 1940, 297–327; Harvey, A., Economic Expansion in the Byzantine Empire 900–1200 Cambridge, 1989; Hendy, M. Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081–1261) Washington, 1969; Kazhdan, A. (ed.), The Oxford Dictionary of Byzantium, Oxford, 1986; Laiou, A. E. (editor-in-chief), The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century, vols. I-II, Washington, 2002; McDonald, W. A., Coulson, W. E., Rosser, J., Excavations at Nichoria in Southern Greece, Minneapolis, 1983; Metcalf, D. M., Coinage in South-Eastern Europe 820–1396, London, 1979; Papanikola-Bakirtzi, D. (ed.) Byzantine Glazed Ceramics: The Art of Sgraffito, Athens, 1999; Микулчик, И. Средновековни градови и твърдини во Македонија. Скопие, 1996; Ducellier, A. Observations sur quelques monuments de l'Albanie., Revue Archeologique, 1965, 153-207; Ducellier, A. La facade maritime de l'Albanie au Moyen Age. Durazzo et Valona du XIe au XVe siecles, Thessaloniki, 1981; Κωνσταντακοπούλου, Α. Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Χώρος και Ιδεολογία, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Γιάννενα, 1996; Stavridou-Zafraκα, A. Byzantine Thessaloniki: Political, Social and Economic Development. Thessaloniki: History and Culture. ed. I.K. Hassiotis. Thessaloniki: Paratiritis, 1997, pp. 82-97; Baxevanis, J. The Port of Thessaloniki. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1963; Antoniadis-Bibicou, H. Etudes D'Histoire Maritime De Byzance. Paris: Ecole Pratique des Haytes Etudes, 1966; Laiou, A., C. Morrisson The Byzantine Economy. Cambridge, 2007; Bouras, Ch. City and Village: Urban Design and Architecture. JOB 31/2, 1981, 611-53; Kazhdan, A., A. Epstein Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries. Berkeley, 1985; Constable, O. Housing the Stranger in the Mediterranean World. - In: Lodging, Trade, and Travel in Late Antiquity and the Middle Ages. Cambridge, 2003.

за света, в логиката на *континуитета* с късната античност; или в множеството възходи, падения и трансформации, които ромеите изживели; в имперската политика; в икономиката на империята. С други думи, завладяването на българските средновековни земи от Василий II (976-1025) имало и своите, за съжаление все още трудни за осъзнаване (предвид трагичните политически събития за Първото българско царство) положителни страни⁵⁸. Още повече, през XI в. градският живот във Византийската империя преживял подем, непознат от *Античността*. Редица крепости и селища на Балканите били възстановени. Икономиката, занаятите и търговията били във възход. Редно е също така да отбележим, че просперитетът и развитието на селищната система на империята през този и следващия век били пряко свързани с европейските владения на Византия, особено след загубата и агаризирането на голяма част от Мала Азия⁵⁹.

За съжаление, изворите от единадесетото и дванадесетото столетие са все още крайно оскъдни в описанието на градските реалии. Липсват *градски архиви*, документи, а сведенията в *простагмите*, *хрисовулите* и *практиконите* от епохата са неизменно свързани с манастирските и селски владения⁶⁰. Доминирани или в зависимост от столицата – Константинопол (вечният *Πόλις* за византийците) – наративните, писмата и документите представени в поредицата ГИБИ например, са на практика недостатъчни за изграждането на урбанистичната картина в европейските владения на Византия. Затова от изключителна важност днес се явяват описанията на западните търговци, пътешественици, наемници и пилигрими, които въведоха в научен оборот многотомните издания ЛИБИ⁶¹ и някои съвременни проучвания⁶². Сред тях особено полезни остават сведенията за преминаващите кръстоносни походи, търговци и пилигрими през българските земи⁶³.

---

⁵⁸ Каждан, Византийската култура, 12-67

⁵⁹ вж. Vryonis, S. The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century. Berkeley, 1971; Vryonis, S. Nomadization and Islamization in Asia Minor. *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 29, 1975, 41-71.

⁶⁰ Bouras, *Aspects of the Byzantine City*, 497-519

⁶¹ ЛИБИ: Латински извори за българската история (от особена важност за XI-XII в. са т. III и т. IV).

⁶² Гюзелев, В. Дубровнишки извори за българската история – В: Архивите говорят т. 10, С., 2000.

⁶³ вж. Гагова, К. Тракия през Българското средновековие. С., 1995; Гагова, К. Първият кръстоносен поход по Виа Егнация – *Минало* 3-4 (1997), 27-36; Гагова, К. Областни названия на Балканския полуостров у историците на

Специално на Балканите, анализът на градския живот отбелязал няколко тенденции, сред които е желателно да изброим най-основните: възраждане на античните и ранновизантийски центрове, засилване на градския облик на редица създадени през IX и X в. селища и възникване на нов тип градове и крепости. Като процесът на подем на старите градски средища всъщност бил по-осезаем на юг от Стара планина, по Черноморието, Долен Дунав, при крайморските градове-емпории и селищата разположени по важните търговски маршрути и пътища, както отбелязва. Литаврин, а в по-ново време и А. Миланова⁶⁴. Като важни градски центрове се издигнали Варна (Одесос), Дионисиополис (Балчик), Сердика (Триадица), Бдин, Анхиало, Месембрия, Филипопол, Велбъжд. Сходни тенденции наблюдаваме и при административни центрове като Преслав, Скопие и Дръстър. Появили се и нови селища от градски тип в Североизточна България, унаследени в хода на ускореното развитие на старобългарското общество през първата половина на X в. Такива били Цар Асен, Одръци, Перник, Мелник, Средище, Вълнари, Войниково, Попина, Преспа, Цетина, Воден, Битоля, Верия и др. Финалната фаза от съществуването на тези селища, белязани от бурен демографски и икономически просперитет, отнасяме към края на XI в.⁶⁵ Особено важна роля в случая изиграл притокът на бежанци от пострадалите неукрепени села и паланки (в района)

Първия кръстоносен поход – ИПр. 2 (1997), 49-58; Койчева, Е. Балканските селища в представите на западните хронисти и първите кръстоносци. - В: Проф. дин Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. В. Търново, 2005, 318-326; Гагова, К. Кръстоносните походи и средновековна България, С., 2004; Симеонова, Л. Пътуване към Константинопол. Търговия и комуникации в Средиземноморския свят (края на IX – 70 – те години на XI в.). С., 2006; Nesbitt, J., Nicolas Oikonomides Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Vol.1, Washington, 1991; Nesbitt, J., Nicolas Oikonomides Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Vol.2, Washington, 1994; Oikonomides, N. The Medieval Via Egnatia. – The Via Egnatia under Ottoman Rule, 1380–1699. Rethymnon, 1996, 9-16; Йорданов, И. Печати на византийски сановници от западен произход (XI-XIIв.), намерени в днешна България – *Нумизматика, Сфрагистика и Епиграфика* 1 (2004), 181-201; Данчева-Василева, А. Пловдив през Средновековието IV-XIV в. София, 2009.

⁶⁴ Миланова, Градът във византийска България, 7-29.

⁶⁵ Вължарова, Ж. Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окръг VI–XI век. С., 1986; Димова, В. Ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско – Добруджа 10, (1993), 54–75; Атанасов, Г., В. Йотов. Скала. Крепост от X–XI век до с. Кладенци, Тервелско. С., 1998; Дончева-Петкова, Л. Одръци. т. 1. Селище от Първото българско царство. С., 2000; Ваклинов, Ст., Ст. Станилов. Кладенци. Ранносредновековно българско селище. Варна, 1981.

по време на византийско-руско-българската война от края на X в., както и настаняването на византийски гарнизони и администрация в някои от селищата в периода след 971 и 1000-та г.⁶⁶

Много от селищата били укрепени с наново изградени крепостни стени, църкви и цитадели, а към така оформилиите се *градове-крепости* (гр. Κάστρα) се появявали и *подградия*. Византийската власт стимулирала развитието и на трети тип градски структури, чиято първа поява се съотнасяла към периода на византийското владичество, без антични или ранносредновековни предшественици и реминисценции. Генезисът на тези селища отново се базирал на притегателната им сила като укрепени пунктове на администрацията или крепости за защита на населението. А като контролно-наблюдателни крепости или крепости-казарми те, от своя страна, привличали обслужващо население, което при благоприятни обстоятелства се установявало трайно и ставало основа за формирането на т. нар. *suburbia* или *подградия* с всички произтичащи от това последици. Сравнително по-редки, това са структури от типа Мнеакос, Гугутка, Устра, Стенимахос и др. Накрая ще посочим и разрастването на манастирските владения, като манастирът в Бачково, според *типика* на Григорий Пакуряни, владеел редица крепости за защита на населението. Нараснал след хилядната година и броят на епископиите, като почти във всеки град в империята имало епископско или митрополитско седалище.

От друга страна многолюдността на градската християнска общост определяла и седалището на йерарха. Следователно епископският център бил разположен в града през XII в., както посочва изрично Теодор Валсамон, а църковният прелат по-скоро имал за цел да защитава своето паство, отколкото да го води към някаква *елинизация*⁶⁷; една необяснима терминология както за ортодоксалната империя, така и за ромеите по онова време – и свързвана повече с езичеството отколкото с православната вяра⁶⁸. В този смисъл приемането на света като единна християнска *еклезия* и универсализмът (наднационалността) определяли византийската държавна идеология по онова време.

При все това, друг съществен довод сред българската историография от миналия век бе

⁶⁶ Миланова, Градът във византийска България, 7-29.

⁶⁷ Илиева, Л. Пространното житие на Климент Охридски и проблемът за българо-византийския културен синтез. - Във: Византия в собствените ѝ очи и в очите на другите. С., 2007, 160-177.

⁶⁸ Обратно на становището изложено от Геновева Цанкова-Петкова: "Проводник на елинизацията в града била канцеларията на епископа и неговите служители", вж. Цанкова-Петкова, Съдбата на българския град, 57-66.

видимия упадък на селищните структури на север от Хемус, особено след средата на XI в.⁶⁹ Като цяло обаче тези негативни тенденции трябва да се свържат предимно с многобройните номадски нашествия през периода, които Византия не могла да предотврати. И трябва да допълним, заплаха, на която българската средновековна държава успявала да се противопостави успешно в продължение на векове. В тази връзка най-драматична се оказала 1048 г., когато населението на Паристрион станало свидетел на набезите на печенежкия главатар Кеген, а след това и на навлизането на стотици хиляди души: мъже, жени и деца, предвождани от вожд Тирах, в пределите на империята. Според Йоан Скилица броят на нашествениците възлизал на над 800 000 души. Изворите локализируют заселването на печенегите около днешните градове София, Ниш, около въпросното Овчо поле (Северозападна България), а археологическите разкопки ги свързват със селищните центрове Плиска, Одръци, Цар Асен, Кривина, Добричко, Русенско, Преслав, т.е. предимно със Североизточна България⁷⁰. Печенежкото нахлуване, за ужас на уседналото население по Долни Дунав, било последвано от набези на узи и кумани. Огромни номадски вълни се излели в северния дял на Балканите, а нашествията им са характеризират често от съвременните историци и археолози като "*Второ Велико преселение на народите*". Съвсем обяснимо, установяването на голяма част от тези степни, тюркски народи по нашите земи пък впоследствие довело, наедно с масовото изселване на местното население, до вулгаризиране на културата в тема Паристрион⁷¹. Всъщност представителни в това отношение са данните за

⁶⁹ Литаврин, Г.Г. България-Византия, с. 26.

⁷⁰ Дончева-Петкова, Л. За етническата принадлежност на някои некрополи от XI век. – В: Криптохристиянство и религиозен синкретизъм на Балканите. С., 2002, 91-96; Рашев, Р. Късни номади в Плисковското поле – В: Преслав т. 3 (Варна, 1983), 242-253; Diaconu, P. Les Petchénègues au Bas Danube. Bucarest, 1970; Malamut, E. L'image byzantine des Petchénègues. – *Byzantinische Zeitschrift* 88 (1995), 105–147.

⁷¹ Чуждата етническа принадлежност е особено осезаема в некрополите от втората половина на XI в., а голяма част от тези "варвари", които се смесили с остатъците от местното население, пък били наречени по-късно от Михаил Аталиат с архаизма "*миксоварвари*" – срв. Тъпкова-Заимова, Втора варваризация на Дунавските градове, 47-53; Станев, К. Миграция на българи през 30-те години на XI век от Северна България към западните български земи – *Минало* 3 (2004), 38–46; Станев, К. Миграция от Тракия към Северна България в края на XII – началото на XIII век и нейните последици – В: А. Николов, Г. Николов (съст.), Средновековният българин и "другите". Сборник в чест на проф. дин Петър Ангелов. С., 2013, 207-227; Борисов, Демографските промени през XI–XII век в днешните български земи (археологически свидетелства), 391–408; Борисов, Б. Демографски

първата българска столица – Плиска. Така ако в началото на XI в. Вътрешният град бил плътно населен, то жилищата на простолудието били разположени дори сред монументалните сгради от столичния период. През 30-те години на XI в. градът бил опустошен от печенегите, но към средата на XI в. се възродил, заслуга за което имали именно последните, огромен брой от които се заселили тук и се смесили с оцелелите българи. При нашествието на узите през 1064 г. обаче градът бил напълно изоставен. Разбира се, както смята К. Станев, обезлюдяването не обхванало равномерно цяла Северна България, но то имало сериозни последици за упадъка на градския живот⁷².

В крайна сметка може да обобщим, че въпреки възходящата картина на градския живот във Византия през XI-XII в., нашествията на печенегите, кумани и узите до голяма степен разстроили селищната мрежа, предимно на север от Стара планина. Степните нашественици убили в *зародиши* много от новопоявилите се малки и големи селища и довели до упадък повечето градове в североизточния дял на Балканите. Отцелели предимно старите, по-важни търговски и административни центрове по Понтийското крайбрежие. При все това, ромейската селищна система продължила своя възход, особено на юг от Балкана, като в крайна сметка при Комниновата династия (1081-1185) настъпила отново значителна стабилизация на градския живот в европейските владения на империята, особено към средата на дванадесетото столетие.

Водещи в геополитически и икономически план при управлението на късните Комнини оставали европейските владения на империята, особено след загубите и аграризирането на малоазийските земи в XI и XII в.⁷³ През този период ключови за просперитета на балканските земи се оказали възходът на селското стопанство, занаятите и търговията през дванадесетото

промени в Североизточна Тракия през XI-XII век (по археологически данни). – В: Тракия и Хемимонт IV-XIV век, т. 1, Б.м., б.г., 190–197; Атанасов, Г. Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през Средновековието – В: Изследвания в чест на чл.-кор. професор Страшимир Димитров [Studia balcanica 23] С., 2001, 193–195;

⁷² Дончева-Петкова, Л. Плиска и печенезите – *Плиска – Преслав* 9 (2003), 244–258; Станев, К. Миграция от Тракия към Северна България в края на XII – началото на XIII век, 391–408.

⁷³ Относно упадъка на градовете в Мала Азия вж. Vryonis, S. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from Eleventh through Fifteen Centuries*. London, 1971; Vryonis, S. *Nomadization and Islamization in Asia Minor – Dumbarton Oaks Papers* 29 (1975), 41–71.

столетие⁷⁴. Редица сведения от писмените извори и археологическите разкопки разкриват икономическото и социално замогване на част от жителите на империята⁷⁵. За подобряването на условията на живот влияние оказали климатичните промени и по-точно – настъпилото затопляне, както и относителното спокойствие по границите на Византия. Специално на Балканите анализът на градския живот също отбелязал напредък. Стопанският и селищен подем от своя страна спомогнал за строежа на редица нови крепости и укрепени селища (гр. *kastra; phrouria*) на десния бряг на Дунав, по северните склонове на Стара планина и в Предбалкана, Тракия и Родопите⁷⁶. Още повече, във втората половина на дванадесетото столетие населението на империята нараснало значително и достигнало демографски ръст от приблизително ок. 19 мил. жители⁷⁷.

В самия край на XII в. обаче, сепаратизмът сред балканските владетели, кръстоносните пълчища, военните загуби на ромеите, партикуларизмът в империята и катастрофата от 1204 г., т.е. вътрешните и външни несполуки сложили окончателно край на урбанистичния възход във Византия⁷⁸. Въпреки това, много от положителните тенденции, навлезли в градския живот през този период, особено в занаятите, технологиите, градоустройството и архитектурата,

⁷⁴ Каждан, Епстейн, Византийската култура XI–XIIв., 75–92; Dagron, *The Urban Economy, Seventh–Twelfth Centuries*, 385–454; Harvey, A. *Economic Expansion in the Byzantine Empire, 900–1200*. Cambridge, 1989; Harvey, A. *The Byzantine Economy in an International Context – Historisch Tijdschrift Groniek* 39 (2006), 163–174; Bouras, *Aspects of the Byzantine City*, 91–96; Николов, Г. Сведения за стопанския напредък на българите през XII в. – В: Й. Бенчева, Т. Димитров (съст.), *Realia Byzantino-Balcanica*. Сборник в чест на 60 годишнината на професор Христо Маганов. С., 2014, 351–361; Гюзелев, Бележки върху историята на българските земи и българите половин столетие преди въстанието на Асеновци, 33–44; Hendy, M. *Byzantium, 1081–1204: An Economic Reappraisal – Transactions of the Royal Historical Society* 20 (1970), 31–52.

⁷⁵ За разцвета на балканските градове в състава на Византийската империя вж. Dagron, *The Urban Economy*, 385–454; Bouras, *Aspects of the Byzantine City*, 497–519; J. Lefort, C. Morrisson, J.-P. Sodini (eds.), *Les Villages dans l'empire byzantin (IVe–XVe siècle)*. Paris, 2005; Metcalf, D. *Coinage in South-Eastern Europe 820–1396*. London, 1979; Недков, Б. България и съседните ѝ земи през XII век според „Географията“ на Идриси. София, 1960; Миланова, Градът във византийска България, 7–29.

⁷⁶ Бараков, В. Град и крепост през Второто българско царство. – В: *Археология* 1–4 (2005), 73–83.

⁷⁷ Приблизително колкото във времето на най-голям възход (1025 г.) – срв. Brandeys, J. *Some Remarks on the Economic Development of the Komnenian Byzantium – West Bohemian Historical Review* 3 (2013), 13–22.

⁷⁸ Angold, M. *The Road to 1204: The Byzantine Background to the Fourth Crusade – Journal of Medieval history* 25 (1999), 257–278.

останали неизменна част от живота на Второто българско царство (1185-1396). Ето защо отричането и принижаването на градското развитие, през т. нар. "*византийско робство*" все още се нуждае от преосмисляне: най-малко в икономически или чисто технологичен аспект. Съвсем друг е въпросът, че, въпреки промяната в курса и наложените напоследък исторически *евфимизми*⁷⁹, на дневен ред стои нуждата от едно цялостно изследване на генезиса и развитието на българския град (под византийска власт), което да обедини дългите дирения на родната и чуждестранна медиевистика в капитален труд. Още повече задачите, върху които това изследване трябва да постави акцент, са многобройни и засега слабо осветени в изворите: разрастването и развитието на града през XI-XII в.; елементите на градска архитектура и градоустройство; сложната изворова терминология (*πόλις, πολίσιμα, πολίχνη, ἄστυ, χωρίον, κάστρον, καστέλλιον, φρούριον, ὀχύρωμα*); бит и материална култура; появата на нова военна върхушка (от проиари), духовна култура; пазари; регулация на паричните отношения, търговия, монетна циркулация; панаири и карнавали; чуждестранните квартали (латински); етнически облик на града под византийска власт; пътища и селищна мрежа и прочее неразрешени проблеми от селищния бит и живот в българската средновековна история.

---

⁷⁹ Замяната на "*византийско робство*" с "*византийска доминация*" и "*византийско владичество*".

Целувката в ритуала на императорската коронация през Средновековието

Красимира Гагова

Императорската коронация задължително е обвързана с личността на папата и непременно трябва да се извърши в Рим. Така двете върховни институции на католическа Европа се свързват в неделимия съюз на *ecclesia* (Църквата, в смисъл на общността на всички вярващи). Коронационният ритуал се състои от отделни части, всяка със своята специфична семантика. Първо бъдещият император произнася тържествен обет (*promissio*), чрез който се задължава да бъде защитник на Светата римска църква. След молитви и голяма литания следва помазването със свещен елей, което всъщност е най-важната част от церемонията, тъй като помазаният „става друг човек”¹, той придобива свещени качества и функции. Чрез акта на помазването той става дякон, човек на църквата. После идва ред на приемането на императорските инсини и се отслужва тържествена меса. С течение на времето ритуалът се усложнява, става все по-тържествен и изисква все повече преклонение към папите от страна на светските лица. Това несъмнено се дължи на факта, че правилата се създават в Рим за разлика от правилата за кралските коронации, които се пишат в съответната страна и често под диктовката на бъдещия владетел.

Значимостта на срещата на двете най-висши християнски институции е отразена в количеството на правила (*ordines*) – 27 редакции в над 2 000 ръкописа, отразяващи времето от около 960 до 1529 г. – от Отон I до Карл V. В началото ордините са относително кратки и само маркират основните места, където ще се извършва церемонията. Постепенно стават все по-пространни, обхващат все повече подробности и описват все повече места, които трябва да бъдат посетени. Затова и създателите на отделните правила трябва да са запознати добре с топографията на града.

1

Царства, Първа книга, 10, 6

Наративните извори обаче често представят една по-различна картина на извършването на ритуала. В много случаите негативното отношение на жителите на Рим, най-вече на местната аристокрация, към бъдещия император води до осъществяването на доста по-скромни коронации. Понякога те дори били извършвани тайно, а не публично (*coam populo*), както е било препоръчвано. Независимо от това, курията произвеждала непрекъснато все нови правила, като се предполага, че средата на XII в. е времето, когато според ордините, в обета вече се появява задължението императорът да бъде лично верен (*fidelis*) на върховния понтифекс, но без това да води до някакъв васален ангажимент². Това е и времето, в което ролята на целувката (*osculum*) става по-значима.

Сред християнската общност целувката е проекция на приобщаването. Още от най-ранни времена тя се определя като „целувка на мира (*osculum pacis*)”. Често се споменава за поздрав с целувка и прегръдка (*cum osculo et amplexo*). Понякога хомагиумът се скрепява и с целувка, за да демонстрира вътрешната бащинско-синовна връзка между сеньор и васал. Приблизително подобна семантика търси църквата, за да внуши, че висшият светски суверен е неин духовен син.

В ранните правила, които обикновено се датират откъм края на X до към края на XI в., не се предвижда нито папата да приеме владетеля с целувка, нито той да покаже смирението си пред него с подобен акт.

Правилник от втората половина на XII в. вече предполага, че, след като германският крал е избран от своите принцове-електори и е помазан според обичая от Кьолнския архиепископ, трябва да пристигне в Рим, за да получи императорската корона от ръцете на папата. В деня на коронацията той трябва да бъде приет от епископите и кардиналите на римската църква и тогава дава на всички тях „целувка на мира”. Самият върховен понтифекс снизхожда към него с целувка на три пъти, при даването на инсигниите – когато му подава меча, когато го опасва с него и когато му поставя короната³. Следващ в хронологичен ред е т. нар. Правилник на Щауфените (края на XII в.). В него е видно нарасналото желание на папството да демонстрира

2

R. Folz, *Le sacre imperial et son evolution (X-XIII s.)*, in: *Le sacre de roi, Actes de colloque international d'histoire sur les sacres et couronnement royaux* (Reims 1995), p. 94

3

Die Ordines für die Weihe und Krönung des Kaisers und der Kaiserin, ed. R. Elze, *Monumenta Germaniae Historica, Fontes Iuris Germanici Antiqui*, Hannover 1995, S. 49-50

превъзходство и чрез усложнения ритуал, и чрез почитта, която светския владетел трябва непрекъснато да засвидетелства на религиозния водач. Тук за пръв път се появява идеята, че бъдещият император трябва да прояви смирение и да целуне крака на понтифекса. Правилото предвижда църковният глава да изчаква краля и свитата му от светски (принцове и магнати) и духовни (епископи и архиепископи) лица пред базиликата на площад Кортина. Там те трябва да се преклонят пред него, а кралят да целуне крака му (*osculetur pedem ipsius*) и да му поднесе като дар злато, колкото прецени, че е необходимо. От своя страна получава от папата целувка на мира и прегръдка (*amplexum*). Правилото на Щауфените е първото, което указва, че помазването трябва да се извърши в страничен олтар (на св. Мавриций) и чак след това папата да приеме новопомазания пред олтара на Св. Петър, за да получи той неговата целувка вече като един от църковните дякони (*recipiat eum ad osculum sicut unum ex diaconibus*). По време на тържествената меса императорът получава още веднъж целувка на мира, след като отново е предложил на папата злато по своя преценка. След края на церемонията императорът трябва да помогне на папата да се качи на коня си, като придържа седлото и стремето му и сам да потегли и да язди заедно с него до църквата св. Мария Транспадина, където взаимно да се целунат и да се разделят с телата си, но не и със сърцата си (*non corde sed corpore separentur*)⁴. Несъмнено идилията предвидена от папската канцелария никога не се е състояла, особено като се имат предвид скандалните отношения на фамилията Хоенщауфен с римската църква (като изключим Конрад III, който пък не е бил помазван за император). Правилникът обаче остава изключително интересен с желанието да придаде на целувката едва ли не всички оттенъци на покровителството – от обич и нежност до пълно християнско смирение (*humiliatio*), стигащо до унижение.

Оттук нататък правилниците следват тази парадигма, прибавяйки все нови и нови подробности, но запазвайки изначалния смисъл. Авторът на следващото правило е известен – това е Гийом Дюран (*Guillelmus Durandus*), епископ на Менд, известен юрист-канонист. Той допълва, че на площада Кортина императорът превива коляно, за да целуне крака на папата и съответно да получи от него прегръдка и целувка. Той също отбелязва целувката, която се дава на църковници (дякон), но и допълва още едно целуване на крака на папата – след

4

коронацията пред олтара на Блажения Петър и след специална молитва. От своя страна „господин папата го приема весело и го поздравява”⁵.

Ордините от XIV и XV в. следват изцяло тази традиция. Допълненията към ритуала се насочват към други подробности, предимно към увеличаването на инсигниите и усложняване на ритуала по тяхното предаване. Едва последният правилник, написан от папския церемониалмайстер Блазиус де Чезена за коронацията на Карл V в 1529 г., прибавя някои нови, макар и дребни подробности. Според него като коленичи в краката на папата кралят/цезарят му предлага злато, като му го дава с поздравителни слова. Понтифексът го повдига и прегръща нежно (*caritate amplectatur*), после го кани да седне от дясната му страна. Ако там присъства императрицата тя също трябва да бъде приета от папата. Следва целувка на крака, ръката и устата (*ad osculum pedis, manus et oris*). Дамата не получава целувка по устата. Останалите от кралската свита имат право да целунат единствено крака на първосвещеника. След помазването се връща стария обичай императорът да приеме канониците на Св. Петър и да им даде целувката на мира. От своя страна папата приема първо цезаря за целувка по устата и гърдите (*oris et pectoris*). След края на коронацията всички се отправят към Латеран, там се целува кръста, изваждат се реликвите и пред големия олтар се пее *Te Deum laudamus* (Тебе, Господи славим). Императорът се моли с непокрита глава (без корона) и като се надига целува олтара. После отново получава короната си и приема канониците за целувка на мира⁶.

Видно е, че папската канцелария се е опитала да инструментализира един от най-ранните жестове на християнската общност. Не случайно времето, в което целувката в церемонията по императорската коронация придобива все по-важно място, е определено като гранична линия между употребата на *signa* (знаци) и *verba* (слова)⁷. Целувката несъмнено е твърде ясен *signum*. Тя не се нуждае от допълнително осветляване и при това е в състояние да изрази напълно ясно разликата в ранговете – от докосване на устните до привеждане до краката. Започвайки в X в. с церемония, в която този жест напълно отсъства, правилниците завършват в началото на XVI в. с целувки не само между участниците, но и на предмети на

5

Die Ordines, S. 106-119

6

Die Ordines, S. 167-181

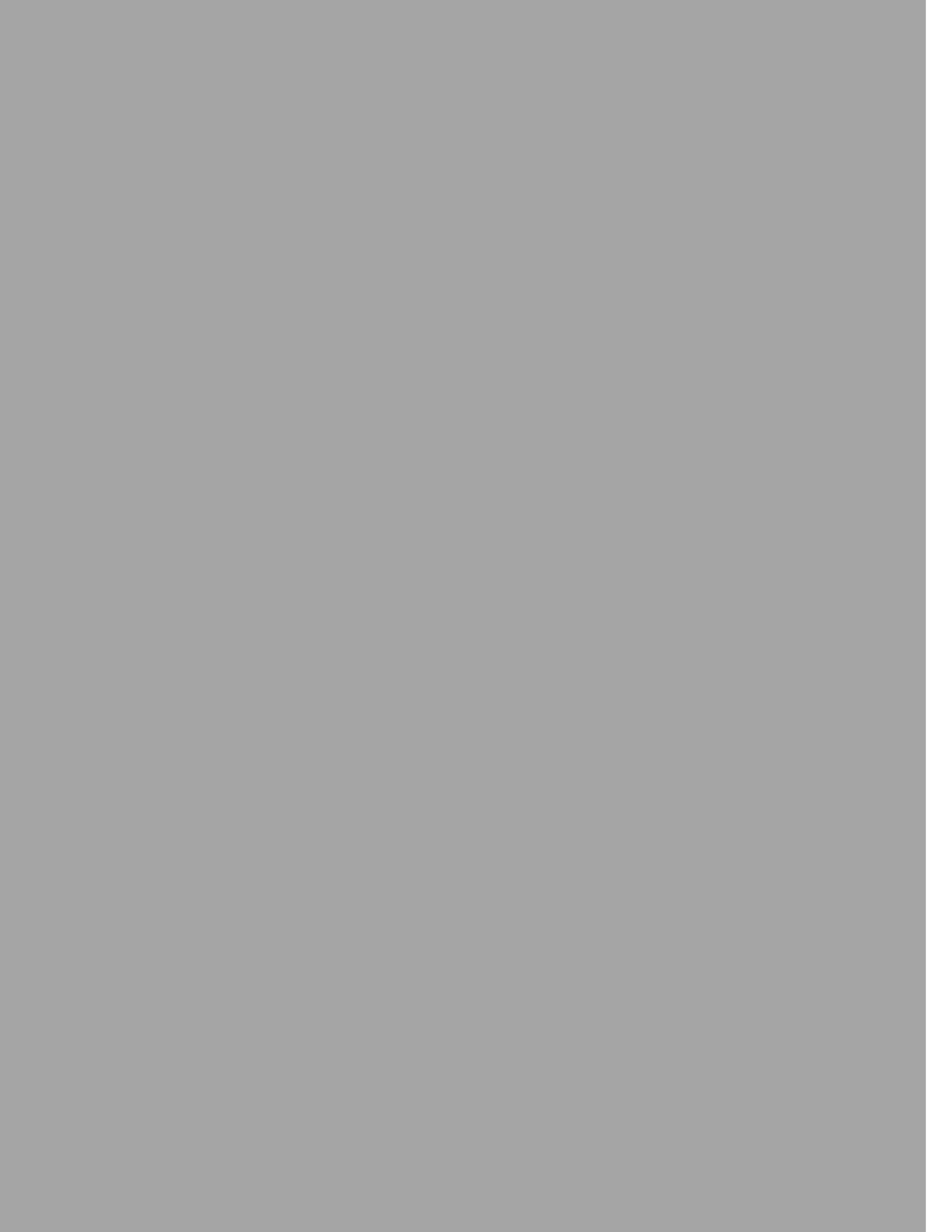
7

Ж.-К. Шмит, *Смисълът на жестовете в Средновековния Запад*, София 2000, с.338

култа, ползвани по време на коронационните обреди.

Статията е публикувана в :

История в преход. Сборник в чест на проф. Д. Драганов, София 2008

ISSN 1314-2755